

T e in Ar cadia ego

Over de 'ideale stad' in de
Grieks-Romeinse Oudheid
en de Renaissance

Inhoud

0. Gebruiksaanwijzing	--
1. Inleiding: <i>Et in Arcadia ego...</i>	1
2. De mens is de maat...	4
3. Oude steden	6
4. Echte steden	14
5. Mogelijke steden	17
6. Wolkkoekoekerdam	24
7. Atlantis	31
8. Alexandrië	40
9. Augustus en de ‘menselijke maat’	48
10. Hadrianus bouwt de wereld	55
11. Platonopolis <i>versus</i> de wereld-stad	62
12. Urbino, een ‘stadje’ in Italië	65
13. Onzichtbare steden	74
14. De ‘ideale stad’ <i>versus</i> de ‘stad van de toekomst’	81
15. Zelf vertalen	83
16. Chronologie	91
17. <i>Who’s who</i>	92

Dit boekje heeft geen index, maar de belangrijkste gegevens staan chronologisch gerangschikt in Hoofdstuk 16 en de belangrijkste personen staan kort beschreven in Hoofdstuk 17. Op **blz. 13** staat een plattegrond van het Middellandse Zeegebied, met daarop de belangrijkste van de in Hoofdstuk 1 t/m 15 genoemde steden en gebieden. Op **blz. 39** vind je een omrekeningstabel met de meest gebruikte afstandsmaten (*stadium, plethron* enz.)

0. Gebruiksaanwijzing

Dit boekje is bedoeld als een gymnasiale inleiding bij ARTCADIA – IMAGINE YOUR FUTURE, een landelijke techniek- en kunstwedstrijd voor leerlingen in 2 HAVO/VWO. In het ARTCADIA-project denk je op een creatieve manier na over de ‘stad van de toekomst’: over belangrijke thema’s zoals mobiliteit, milieu en ruimte, water en gebouwen – niet zoals die vandaag de dag zijn vormgegeven, maar zoals die er in 2080 uit zullen zien. Ook in de Grieks-Romeinse oudheid en in de Renaissance heeft men over deze thema’s al heel hard nagedacht; en over hoe dat in zijn werking, daarover gaat dit boekje dus.

Het bestaat uit 13 korte hoofdstukken, waarin telkens één manier van denken of één soort stad behandeld wordt. Tezamen geven deze hoofdstukken een min of meer compleet beeld van het denken over de ‘ideale stad’, of de ‘stad van de toekomst’ bij de Grieken, de Romeinen en de humanisten uit de 15e eeuw. Je kunt twee dingen doen: je kunt al deze hoofdstukken lezen en met je docent en klasgenoten bespreken, maar je kunt er ook gewoon een paar nemen, en de rest ongelezen laten. Dan mis je weliswaar het complete beeld, maar je hebt dan toch in ieder geval, voordat je in het ARTCADIA-project zélf aan de slag gaat, vast kennis gemaakt met één of meer collega-denkers uit de oudheid.

Sommige hoofdstukken zijn, dat zul je wel merken, wat moeilijker of ingewikkelder dan andere. Alle hoofdstukken zijn opgebouwd rond één of meer (in het Nederlands vertaalde) teksten uit de oudheid, de renaissance of de moderne tijd. Bij de meeste hoofdstukken is een aantal vragen gevoegd, die je uitdagen om met je collega-denkers uit de oudheid méé te denken. Er zijn op deze vragen niet per se ‘goede’ of ‘foute’ antwoorden: vaak zijn ook geleerden het over die antwoorden namelijk helemaal niet eens. Hoofdstuk 14 is een samenvatting, waarin we ons kort afvragen in welke opzichten het Grieks/Romeins/humanistische denken over de ‘ideale stad’ verschilt van ons eigen, hedendaagse denken over de ‘stad van de toekomst’. Hoofdstuk 15 bevat een aantal teksten om zelf te vertalen uit het Grieks/Latijn, en Hoofdstuk 16 en 17 vormen samen alvast een soort uittreksel, voor het geval je docent je over dit boekje een toets wil afnemen.

Misschien doet jouw school wel helemaal niet mee met dat ARTCADIA-project. Maar ook dan kan het best leuk of nuttig zijn om met dit boekje aan de slag te gaan. In het kader van een samenwerkingsproject tussen de vakken Aardrijkskunde of Geschiedenis en Klassieke Talen, bijvoorbeeld. Of als voorbereiding op een werkstuk of presentatie. Of gewoon helemaal zelfstandig, als je de stof uit je Grieks- of Latijnmethode al af hebt. Qua Grieks/Latijn en qua kunsthistorische en aardrijkskundige begrippen en dergelijke zou dat vanaf de 2^e gymnasiumklas geen problemen op moeten leveren, al bieden de moeilijkere hoofdstukken ook voor bovenbouwleerlingen en -klassen nog best een paar uitdagingen.

1. Inleiding: *Et in Arcadia ego...*

Arcadia is de Romeinse naam van een gebied midden op de Griekse Peloponnesos: een ruig en rotsig stuk land waar ongeletterde herders dag in dag uit met hun kuddes schapen of geiten op zoek zijn naar een klein berstroompje of een paar grassprietjes. Beschaving is ver te zoeken. De natuur is onaangetast, maar heeft de mens ook bar weinig te bieden. Het is er onvruchtbaar, onherbergzaam en onplezierig.

Toch dromen mensen al vele eeuwen lang van Arcadia. Ze dromen dat het er ongerept is. Dat de weinige mensen die er wonen en werken nog niet verwend zijn door luxe. Dat men er in armoede leeft, maar toch gelukkig is: gelukkiger dan in de welvarende grote stad. Dat men er wel problemen heeft, maar alleen ‘echte’ problemen, en geen zelf gemaakte.

Op een gegeven moment bedacht men een Latijns zinnetje dat is blijven hangen in de West-Europese cultuurgeschiedenis: *Et in Arcadia ego*. ‘Ook in Arcadia ben ik er’. Oorspronkelijk bedoelde men met dit zinnetje, dat zelfs in dat gedroomde Arcadia, waar alles beter is dan elders, dood en verderf heerst. Dat kun je zien, dat men dat bedoelde, aan een beroemd schilderij van Giovanni Francesco Guercino (1591-1666). Op dit schilderijen stuit een groepje armoedig geklede herders midden in het Arcadische landschap op een schedel (met een vlieg erop!), die hun herinnert aan de alomtegenwoordigheid van de dood. De Latijnse tekst staat op een steen onder de schedel.

Een paar jaar nadat Guercino zijn schilderij, *Et in Arcadia Ego*, voltooid had, maakte de Fransman Nicolas Poussin (1594-1665) een vergelijkbaar schilderij. Hier stuiten herders niet op een schedel, maar op een graftombe met het genoemde opschrift. Bij Poussin lijkt het zinnetje een andere betekenis te hebben dan bij Guercino. Hier is het niet de dood, die zegt: ‘Ook in Arcadia ben ik er’. Het is de dode in de graftombe, die de herders laat weten: ‘Ook ik was in Arcadia’ – dus met een heel andere nadruk. Vandaar de indringende blik die de derde herder, met zijn vinger op het opschrift, op de kijker richt. Het Latijn laat beide interpretaties toe, die van Guercino en die van Poussin, maar de boodschap blijft natuurlijk dezelfde: ook al leef je in een paradijs, je kunt je nooit helemaal aan de dood onttrekken.

Boven: Guercino's *Et in Arcadia Ego*.

Volgende bladzijde: Poussins gelijknamige schilderij (boven); J.H.W. Tischbein, *Goethe in de Italiaanse Campagna* (onder).

In de romantiek vond men dat een mooie gedachte. In 1786 maakte de schrijver Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) een lange reis door Italië. Hij had zich al heel lang verheugd op deze reis, maar het was er door familie-omstandigheden en door verwickelingen op de werkvloer steeds maar niet van gekomen. Toen hij weer terug was in het Duitse Weimar publiceerde hij zijn *Italiaans Dagboek*, een uitvoerig verslag van zijn belevenissen. Het motto dat hij aan dat boek meegaf was: *Et in Arcadia ego* – ‘ook ik was in Arcadia’. Honderden reizigers en toeristen uit Noord-Europa hebben het Goethe sindsdien nagezegd.

Zo heeft de naam Arcadia de bijklank van een paradijs gekregen en behouden: van een oord ver weg van de alledaagse realiteit, waar het leven eenvoudiger en bevredigender is, maar ook van een oord waar je per definitie maar heel even kunt zijn, en dan achteraf alleen nog maar kunt denken, ‘ook ik ben er geweest’. Arcadia mag dan een ‘echte’ plek zijn op de Griekse Peloponnesos, maar dat is niet wat mensen bedoelen, als ze *Arcadia* zeggen. Het Arcadia waar je geweest wilt zijn is een plek in je dromen.

‘Escapisme’, noem je dat: als je liever in een fantasiewereld verkeert dan in de harde werkelijkheid. In de Grieks-Romeinse oudheid en in de renaissance droomde men graag van Arcadia, maar men dacht ook hard en diep na over vragen die dichter bij de realiteit lagen. Net zoals het onmogelijk is om de industriële revolutie, de exponentiële bevolkingsgroei en de ingrijpende klimaatveranderingen die onze leefwereld vandaag de dag zo problematisch maken terug te draaien, konden de inwoners van het klassieke Athene, van het Rome van keizer Augustus of van 15^e-eeuwse Italiaanse steden als Florence en Urbino de klok terug zetten en gewoon weer lekker simpel op het platteland gaan wonen. En net zoals wij vandaag de dag proberen om met nieuwe technologieën de leefbaarheid van onze woonplaatsen te behouden en herstellen, zo ontwikkelden de Grieken, de Romeinen en de Italiaanse humanisten ideeën over de ideale stad.

Daarover gaat dit boekje. We maken kennis met denkers zoals de excentrieke stedenbouwkundige Hippodamos, de filosofen Plato, Aristoteles en Plotinus, de Romeinse keizers Augustus, Hadrianus en Marcus Aurelius en de architecten Vitruvius en Leon Battista Alberti; met de fantasie-steden Atlantis en Wolkkoekoekerdam, en met echte steden als Babylon, Priene, Alexandrië, Antinoöpolis en Urbino. We zullen zien dat de problemen waarvoor Grieken en Romeinen oplossingen zochten, vaak hele andere zijn dan de onze. Hedendaagse begrippen als ‘duurzaamheid’ en ‘mobiliteit’ stonden bij hen niet hoog op de agenda – zo laag, in feite, dat je je af kunt vragen of je aan een Griek of Romein wel uit zou kunnen leggen wat ‘duurzaamheid’ en ‘mobiliteit’ zijn.

Het denken over de ideale stad blijkt bovendien heel sterk verbonden te zijn met hoe men hun werkelijke steden bouwde en inrichtte. Maar wat dat betreft was de situatie natuurlijk niet heel anders dan vandaag de dag: ook nu is het heel moeilijk om iets *echt* nieuws te bedenken. Bovendien, veel van de kwesties die de Grieken, Romeinen en Renaissance-humanisten bezig hielden hebben hun actualiteit verloren, maar andere kwesties staan nog even centraal als ze destijds stonden: bereikbaarheid, toegang tot water en grondstoffen, ruimtelijke ordening, optimale omvang...

Dat wil niet per se zeggen, dat de oudheid en de vroeg-moderne tijd ons vandaag de dag iets te leren hebben op het gebied van de ideale stad. Veel belangrijker is het, om in te zien dat denken over de ideale stad iets is dat mensen, los van wát ze zoal bedachten, altijd al gedaan hebben. Denken over de ideale stad is misschien wel een noodzakelijk tegenwicht voor de escapistische *Et in Arcadia ego*-gedachte.

vragen:

Poussins schilderijen bevatten vaak grapjes en raadsels, die ook geleerden van vandaag de dag nog hoofdbrekens bezorgen. In zijn *Et in Arcadia ego*-schilderij is dat raadsel de aanwezigheid van de vrouwelijke figuur met de gele mantel. Wat zou deze figuur betekenen, denk je?

verantwoording:

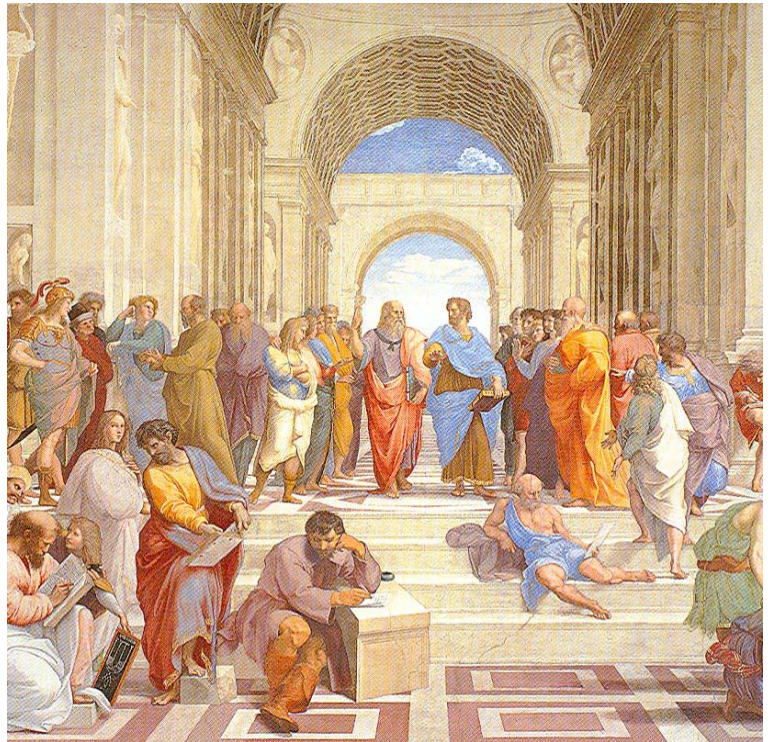
Zie over de *Et in Arcadia ego*-schilderijen en de dubbelzinnigheid van het Latijnse motto het beroemde essay van E. Panofsky, ‘Et in Arcadia Ego: Poussin and the elegiac tradition’, in zijn boek *Meaning in the Visual Arts* (1970) 340-367.

2. De mens is de maat...

‘De mens is de maat van alle dingen: van de dingen die *zijn* dat ze zijn, en van de dingen die *niet-zijn* dat ze niet zijn.’ Dit was de eerste zin van een boek met de titel *Over de Natuur*, van de filosoof Protagoras (5^e eeuw v.Chr.). Protagoras kwam uit Abdera, een overigens volstrekt onbeduidend plaatsje in het hoge noorden van Griekenland, maar verwierf grote faam in de stad Athene, dat rond 450 v.Chr. in militair, economisch en intellectueel opzicht zo’n beetje het centrum van de wereld vormde. Niet, dat Protagoras in Athene woonde: maar hij kwam er geregeld, en elk bezoek was een gebeurtenis van jewelste. Jonge mannen uit de welgestelde families stonden al vanaf de vroegste uurtjes in de rij om zich van toegang tot Protagoras’ optredens te verzekeren. ‘Les krijgen’ van Protagoras, dat moet iets heel bijzonders geweest zijn. Het kostte ook een hoop geld, maar dat had men er wel voor over.

Volgens één van Protagoras’ biografen leverde de eerste zin van zijn boek *Over de Natuur* hem een veroordeling wegens goddeloosheid op. Hedendaagse geleerden betwijfelen of dat echt zo is, maar hoe dan ook, schokkend was Protagoras’ stelling zeker. Stel je voor: als de mens de maat is van alle dingen... hoe kun je dan ooit *zeker* weten wat goed of slecht is? Of wat juist of onjuist is? Als de mens de maat is van alle dingen, dan kun je immers over *alles* van mening verschillen. Dan is er niks, dat *mijn* standpunt geldiger maakt dan *jouw* standpunt. Maar is het dan niet zo, dat de goden bepalen of iets het geval is of niet? En gelden er dan helemaal geen absolute normen en waarden...?

Ruim een halve eeuw na Protagoras’ overlijden was men nog steeds niet uitgepraat over zijn uitspraak, die de filosofie-geschiedenis is ingegaan als de ‘*Homo Mensura*-stelling’. De Atheense filosoof Plato (5^e-4^e eeuw v.Chr.), die we in een volgend hoofdstuk uitgebreider aan de orde laten komen, besteedde zijn halve leven aan het weerleggen ervan. Hij was daarin tamelijk succesvol, dat dan weer wel. Zó succesvol, dat men het al heel gauw niet meer de moeite waard vond om de rest van Protagoras’ *Over de Natuur* nog langer over te schrijven – met als jammerlijk gevolg dat wij het boek vandaag de dag niet meer kunnen lezen. Alleen dat ene schokkende zinnetje hebben we nog over.

Detail van de wandschildering *Scuola di Atene* ('School van Athene') van Rafael uit ca. 1510. Deze beroemde voorstelling is een geïdealiseerde versie van de Griekse filosofie, met in het midden Plato en Aristoteles, ter linkerkzijde Sokrates, liggend op de trap Diogenes de cynicus... allemaal geven de denkers hun ideeën aan elkaar door. Alleen, waar is Protagoras...?

Maar ook al verdween Protagoras' gedachtegoed vrijwel volledig uit de latere Europese filosofie, in een ander vakgebied bleef zijn centraalstelling van 'de mens' juist heel invloedrijk. In zijn *Handboek Bouwkunde* beschrijft de Romein Vitruvius (1^e eeuw v.Chr.) de basisvormen waarmee de architect te werk moet gaan, de cirkel en het vierkant:

- 2.1** Als een man op zijn rug ligt met zijn gezicht omhoog en zijn handen en voeten gestrekt, dan kun je vanuit zijn navel een cirkel trekken die zijn vingers en tenen raakt. Hetzelfde lichaam kun je in een vierkant plaatsen, want als je meet van vingertop tot vingertop en van de voet tot de kruin, dan krijg je dezelfde lengte, en zet je deze lengtes onder een rechte hoek met elkaar, dan krijg je een vierkant.

Vitruvius was niet alleen schrijver, maar ook zelf architect: hij wist dus prima waar hij het over had. Jammer genoeg zijn er, voor zover we weten, geen bouwwerken van Vitruvius zelf bewaard gebleven, maar de verhoudingen die zijn voorgangers en tijdgenoten als uitgangspunt gebruikten voor hun ontwerpen staan inderdaad dikwijls in verband met de proporties van het menselijk lichaam.

Toen men in de Italiaanse Renaissance (15e eeuw n.Chr.) Vitruvius' werk herontdekte en opnieuw begon te bestuderen, werd zijn analyse van de menselijke proporties al gauw een cliché. De all-round humanist Leon Battista Alberti, met wie we in Hoofdstuk 12 nader kennis zullen maken, bespreekt Vitruvius' constatering in zijn *Over de Beeldhouwkunst* uit ca. 1450, en rond 1490 tekende Lenoardo da Vinci zijn beroemde 'Vitruviusmens', met rondom zijn aantekeningen (in spiegelschrift) over alle verhoudingen binnen het lichaam.

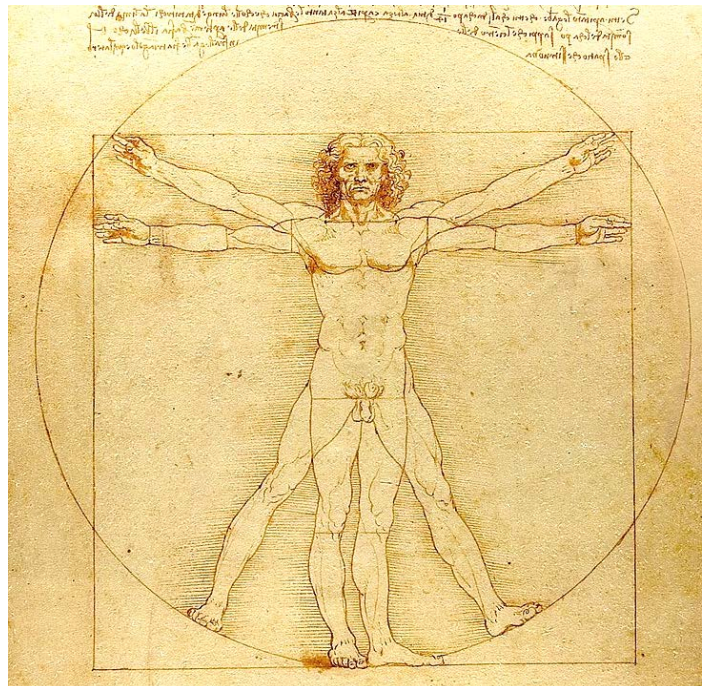
Voortaan kon je dus niet alleen met de 'menselijke maat' rekening houden, je kon er zelfs mee rekenen! En dat leverde een spanning op, die we in de volgende hoofdstukken dikwijls tegen gaan komen.

vragen:

Bedenk zelf een voorbeeld waarvoor Protagoras' *Homo Mensura*-stelling wél, en een waarvoor deze stelling volgens jou niet opgaat.

verantwoording:

De *Homo Mensura*-stelling: Protagoras 80B1 in de standaard-collectie van Hermann Diels en Walther Kranz (D9 in de nieuwe Loeb-editie van de *Early Greek Philosophy*). Zie T. van Berkel, 'Van Mensen en Maten: Protagoras' *Homo Mensura*-stelling', *Lampas* 41 (2008) 235-251. Tekst 2.1: Vitruvius, *Handboek Bouwkunde* 3.1.

3. Oude steden

De West-Europese literatuur begint bij de *Ilias* en de *Odysseia* van Homeros, twee lange verhalende gedichten over de mythische Trojaanse Oorlog en de nasleep daarvan. Oudere versies van deze teksten zijn waarschijnlijk al in de Mykeense bronstijd (ca. 1800-1100 v.Chr.) ontstaan, maar de gedichten zoals wij die kennen zijn opgeschreven in de 8^e eeuw v.Chr. De *Ilias* gaat over de Griekse verovering van Troje, een stad die werkelijk bestaan heeft. Sinds de Duitse opgraver Heinrich Schliemann aan het eind van de 19^e eeuw nabij het Turkse plaatsje Hisarlik voor het eerst zijn schep in de grond stak, hebben archeologen heel zorgvuldig wel negen verschillende Trojes aan het licht gebracht. De oudste daarvan is een bescheiden steentijd-nederzetting, de jongste een Romeinse stad van een flinke omvang, met daar ergens tussen in (VI-VII) een stad die misschien wel daadwerkelijk door een Grieks leger vernietigd werd.

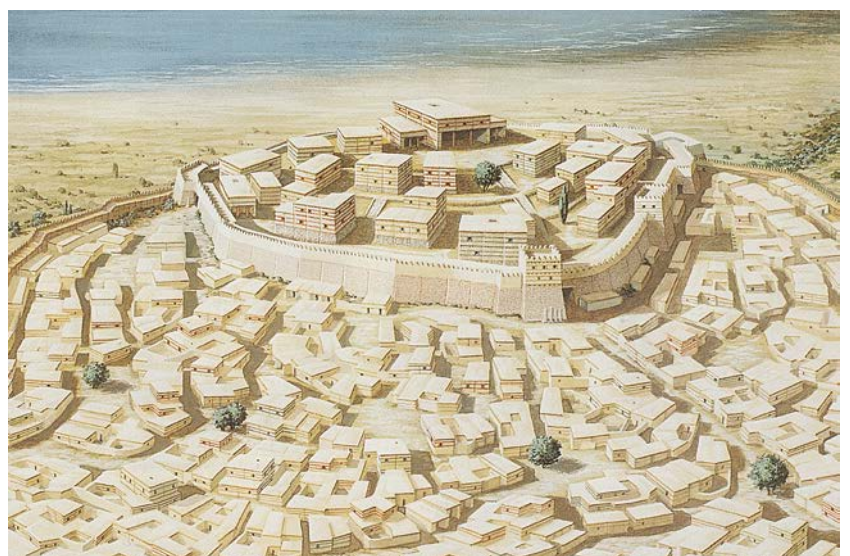
Het Troje uit Homeros' *Ilias* was waarschijnlijk een omvangrijke stad met een muur eromheen en in het midden een versterkte burcht, waar koning Priamos woonde met zijn tientallen volwassen kinderen en waar de tempels van onder meer de godin Athena stond. Homeros zegt er jammer genoeg niet zo veel over. Hij was meer geïnteresseerd in het dagelijks leven van de Griekse en de Trojaanse strijders, in de ruzies tussen goden en mensen en in de vaak uiterst bloederige strijdhandelingen, dan in een uitvoerige beschrijving van de ligging, de opmaak en de infrastructuur van Troje. Misschien wist hij ook wel niet zo goed wat hij er mee aan moest, met die stad die niet meer bestond.

De negen 'Trojes' die aan het licht kwamen bij de systematische opgraving van Manfred Korfmann aan het eind van de 20^e eeuw.

Tussen fase VII en VIII, juist in de tijd dat de *Ilias* tot stand kwam, was er een aantal eeuwen helemaal niks.

Onder: Korfmanns reconstructie van Troje VI-VII.

In zijn *Odysseia*, een gedicht over de omzwervingen van de Griekse held Odysseus, heeft Homeros, als om dat gemis goed te maken, wel een mooie stadsbeschrijving opgenomen. Nu kon hij zijn fantasie de vrije loop laten, want in tegenstelling tot Troje is Scheria, het eiland waar Odysseus na al zijn avonturen op zee en na een langdurig verblijf bij de godin Kalypso aankomt, een sprookjesland. Het wordt bewoond, zo vertelt Homeros, door de zogenaamde Faiaken:

- 3.1** Eerst hadden dezen gewoond in het groot en breed Hypereia, dicht in de buurt van het hoogst overmoedige volk der Cyclopen die met hun grotere kracht hun steeds weer overlast gaven tot hen Nausithoos, goddelijke vorst, vandaar liet vertrekken en hen naar Scheria bracht, ver weg van de andere mensen waar hij de stad met een walmuur omgaf en woningen bouwde, tempels voor goden oprichtte en al het bouwland verdeelde.

Nausikaa verwelkomt de schipbreukeling Odysseus: een ets van P. Moeyaert naar een schilderij van Pieter Lastman, dat in het Rijksmuseum te bewonderen is.

Als schipbreukeling belandt Odysseus op dit eiland. Hij maakt er kennis met een plaatselijke prinses, Nausikaa, en laat zich door haar naar het paleis van haar vader brengen:

- 3.2** Odysseus | liep naar het roemrijk paleis en er ging, terwijl hij daar staan bleef, veel in hem om, aler hij de bronzen drempel passeerde. Want als het blinkende licht van zon of maan scheen een lichtglans over het hooggedakte huis van de fiere en grootmoedige koning. Links en rechts, zover als de zaal liep, waren de wanden opgetrokken uit brons en bekroond met een lijst van blauw glaswerk. Goud was de dubbele deur die van binnen het hechte paleis sloot. Zilveren posten rezen omhoog uit de koperen drempel, zilver was ook de bovenpostbalk; van goud was de deurring. (...) Links en rechts stond tegen de wanden, tot achteraan toe, een ononderbroken rij stoelen en daaroverheen waren fijne, prachtig geweven kleden gespreid, het handwerk der vrouwen.

Daarop zetten zich neer de leiders van 't volk der Faiaken,
als uit de meer dan toereikende voorraad zij aten en dronken.
Jongensgestalten van goud op stevig vervaardigde sokkels
hielden brandende fakkels omhoog in hun handen, om 's avonds
voor het de maaltijd genietend gezelschap de zaal te verlichten.
In het paleis had Alkinoos vijftig slavinnen, sommigen
bezig het lichtgele koren op molenstenen te malen;
anderen stonden aan 't weefraam te weven of wonden daar, zittend,
wol om het rokken, als bladeren van de hoogrijzende peppel.
Vette olijfolie droop van het dicht geweven fijn linnen. (...)
Buiten de hof, niet ver van de poort, bevindt zich een boomgaard,
vier *plethra* groot en geheel en al door een heining omsloten.
Hoge en voluit bloeiende bomen zijn daar te vinden:
pere-, granaatappelbomen en bomen vol glanzende appels,
bomen met diepzoete vijgen en andere rijk aan olijven.
Nooit, in de winter zomin als de zomer, noch door het jaar heen,
sterven hun vruchten of blijven ze zonder; telkens en aldoor
brengt ze de adem van Zefier tot bloei en doet andere rijpen. (...)
Daar is een wijngaard geplant, die een rijke oogst geeft aan druiven;
achteraan, op een open stuk grond, bevindt zich de droogplaats,
die wordt gewarmd in de zon, waar men sommige wijndruiven afplukt,
andere word en geperst. Aan de voorkant staan onrijpe trossen
waarvan de bloesems pas vallen, en andere die al verkleuren.
Tegen de laatste rij stokken zijn groentebedden gelegen;
aldoor liggen daar allerlei groenten te prijken. Een tweetal
bronnen treft men er aan: door de hele tuin stroomt de eerste;
onder de hofdrempel door, aan de andere zijde, de tweede,
tot bij het hooggedakt huis, waar burgers hun drinkwater putten.
Al dit prachtig bezit was de vorst door de goden geschonken.

Het paleis dat Homeros in deze regels zo volledig beschrijft, is veel meer dan een paleis: het is een volledige stad, met alles er op en er aan. Dat is minder gek dan het lijkt: in de tijd waar Ho-
Homeros over schrijft – de 12^e eeuw v.Chr. – bestonden er nog helemaal geen steden in onze moderne zin van het woord, en vervulde het paleis de functies die tegenwoordig voor rekening van de stad komen. Deze gelijkstelling van stad en paleis verdwijnt volledig uit het Griekse en Romeinse denken om pas (zoals we in Hoofdstuk 12 zullen zien) weer in de Italiaanse renaissance opnieuw ontdekt te worden.

Desondanks had Homeros' fantastische beschrijving van het Faiakenpaleis een enorme invloed op hoe Griekse auteurs in latere tijd schrijven over hun steden. Dat is heel goed te zien aan de uitgebreide beschrijving die Herodotos (5^e eeuw v.Chr.) geeft van de stad Babylon. Herodotos is de auteur van een geschiedenisboek, waarin hij de aanloop tot de zogenaamde Perzische Oorlogen beschrijft – een serie grote invasies van de Perzen in Griekenland, aan het begin van de 5^e eeuw voor Christus. Om uit te leggen hoe dat allemaal zo gekomen was, met die Perzische invasies, vertelt Herodotos onder meer over de Perzische agressie, halverwege de 6^e eeuw, tegen Assyrië (ongeveer het hedendaagse Irak), het gebied waarvan Babylon de hoofdstad was:

3.3 Babylon ligt in een grote vlakte. De stad vormt een vierkant en is aan iedere zijde 120 stadiën groot: tezamen is de omtrek van de stad dus 480 stadiën. Babylon was opgemaakt als geen enkele andere stad die wij kennen: er loopt een brede, diepe gracht omheen, vol water, en er is een muur van 50 koninklijke ellen breed en in 200 ellen hoog (de 'koninklijke el' is drie vingers groter dan de gewone).

Ik zal eerst vertellen waar de aarde uit de gracht voor gebruikt werd en op welke wijze de muur gebouwd was. Bij het graven van de gracht maakten de Babyloniërs tegels van de aarde die uit de gracht gedragen werd, en toen zij genoeg tegels gekneet hadden, bakten zij deze in speciale ovens. Daarna namen zij hete aardpek als cement, en tussen iedere 30 rijen van bakstenen plaatsten zij rieten horden. Zo trokken zij eerst de randen van de gracht op en daarna, op dezelfde manier, de muur. Boven op de muur, aan beide randen, bouwden zij kleine huisjes met één kamer, steeds tegenover elkaar; tussen die gebouwtjes door lieten zij een rijweg voor een vierspan. Er waren honderd poorten in de muur, allen van metaal, net als de posten en de sluitbalken (...)

Tot zover is Herodotos' beschrijving tamelijk helder, maar in de volgende alinea wordt een en ander problematisch:

3.4 Binnen de ommuring valt de stad in twee delen uiteen, want midden er doorheen loopt een rivier genaamd Eufraat. Deze stroomt uit Armenië en is groot en diep en snel; hij loopt uit in de Rode Zee. Aan weerszijden strekt de muur ellebogen naar de rivier uit, en van daar uit buigen zich langs de beide oevers van de rivier zijmuren, bij wijze van bakstenen dammen. De stad staat vol met huizen van wel drie of vier verdiepingen en is met rechte wegen doorsneden, die ofwel evenwijdig aan de rivier lopen ofwel er haaks op staan. Aan het eind van elke dwarsstraat waren in de dam langs de rivier poor-

Reconstructie van een deel van Babylon, op basis van archeologisch onderzoek, door de Franse architect J.C. Golvin.

ten aangebracht, en zoveel als er straten zijn, zoveel zijn ook die poorten in getal. Ze waren van metaal en strekten zich naar de rivier uit.

Hoe je je dat nou precies voor moet stellen, met die ‘ellebogen’, zijmuren en dammen, dat heeft nog niemand precies weten te achterhalen; bovendien blijkt uit archeologische opgravingen in de 19^e en 20^e eeuw dat de loop van de rivier anders was dan Herodotos het vertelt. Helemaal bont wordt het, als Herodotos gaat uitleggen hoe de Babyloniërs de omgeving van hun stad hebben vormgegeven:

3.5 Onder de vele koningen van Babylon verdient een tweetal koninginnen speciale vermelding. Semiramis was degene die in de vlakke dijken had laten opwerpen, die nog steeds te bezichtigen zijn. Daarmee verhinderde zij dat de rivier, zoals voordien, bij het buiten zijn oevers treden de gehele vlakte tot één grote zee maakte. Vijf generaties na haar regeerde Nitokris. Zij voorzag de groei van het rijk der Meden, die destijds stad na stad veroverden, waaronder Ninos, de voormalige hoofdstad van Assyrië, en daarom nam zij een aantal maatregelen. De bovenloop van de Eufraat – de rivier die door Babylon loopt – was aanvankelijk recht, maar door een aantal kanalen te graven maakte zij deze zo bochtig dat hij op wel drie punten in zijn loop langs één specifiek Assyrisch dorp komt. Dat dorp, dat drie maal door de Eufraat aangedaan wordt, heet Arderikka. Ook nu nog komen reizigers die vanaf de Middellandse Zee naar Babylon gaan en de Euphrates afvaren, in drie dagen drie keer bij hetzelfde dorp aan. Bovendien liet Nitokris een indrukwekkende dam opwerpen langs de beide oevers van de rivier, een meesterwerk van landschapsarchitectuur, en een stuk ten zuiden van Babylon liet zij een groot kunstmatig meer uitgraven, op korte afstand van de rivier. Zij liet dóórgraven totdat het grondwaterniveau bereikt was, en ze stelde de omtrek op 420 stadiën. De uitgegraven aarde liet zij langs de oevers van de rivier ophopen, en daarna liet ze stenen aanvoeren en een muur rondom het meer optrekken. Het doel van al deze werkzaamheden was dat rivier langzamer zou stromen: tot aan Babylon zou de loop immers gekromd zijn, en voorbij Babylon moest zij een omweg maken langs dat grote meer. Op die manier bemoeilijkte zij het verkeer tussen haar stad en het omliggende Medische rijk, zodat het voor de Meden minder makkelijk was om omgang met de Babyloniërs te hebben en dingen met hen uit te wisselen.

De verklaring die Herodotos in de laatste regels voor Nitokris’ waterbouwkundige projecten geeft, lijkt niet helemaal logisch: al die moeite, alleen om Babylon minder toegankelijk te maken voor de vijand?

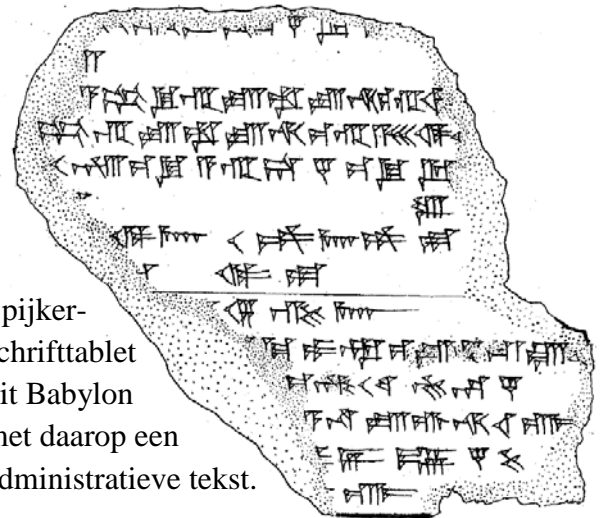
In de volgende alinea’s vertelt Herodotos nog een aantal dingen over de leefwijze van de Babyloniërs. Onder de zaken die hem, zegt hij, nogal verbazen is het feit dat de Babyloniërs jaarlijks een soort huwelijksveiling houden, waarbij huwbare jongedames bijeengebracht en bij opbod verkocht worden. Als de populairste meisjes uitverkocht zijn, wordt de procedure omgedraaid: de lelijke meisjes worden vergeven aan de man die met het kleinste bedrag geld toe, te betalen uit de opbrengst van de mooiste meisjes, genoeg neemt... En dat was nog heel wat, vertelt Herodotos, want in periodes waarin het economisch slecht ging met Babylon werden meisjes helemaal niet door hun familie uitgehuwelijkt, maar voor geld geprostitueerd.

Een ander opmerkelijk feit is dat men in Babylon, volgens Herodotos, geen dokters heeft. Wat men met zieke familieleden doet is, men zet ze op een stoeltje buiten langs de weg, in de hoop dat er een voorbijganger langskomt met een goede tip. Maar het meest verbazingwekkend vindt Herodotos toch wel het fenomeen der tempelprostitutie: elke vrouwelijke inwoner van Babylon moet éénmaal in de tempel van Afrodite seks hebben met een vreemdeling. Ook dat is een tamelijk openbare gelegenheid, waarbij de dames net zo lang in het heiligdom plaatsnemen, tot er zich zo'n vreemdeling aandient. En net als bij de huwelijksveiling zijn het de mooiste meisjes die, na gedane zaken, het snelst weer naar huis kunnen. De lelijkste, zegt Herodotos, moeten soms wel vier jaar in het heiligdom bivakkeren...

Tsja, wat moeten we nou met dat soort bizarre verhalen? Op de talrijke spijkerschrifttabletten die archeologen in Babylon hebben opgegraven, staat helemaal niks over die huwelijksmarkt en dat openluchtziekenhuis. Het is goed mogelijk dat Herodotos deze details verzonnen heeft, of in ieder geval ten onrechte in zijn beschrijving van de stad Babylon heeft opgenomen. Diezelfde spijkerschriftteksten maken daarentegen wel degelijk melding van tempelprostitutie in een heiligdom van de godin die de Babyloniërs zelf niet Afrodite, maar Ninlil noemden. Waarschijnlijk ging het hierbij echter niet, zoals Herodotos dacht, om amateur- maar om professionele prostitutie.

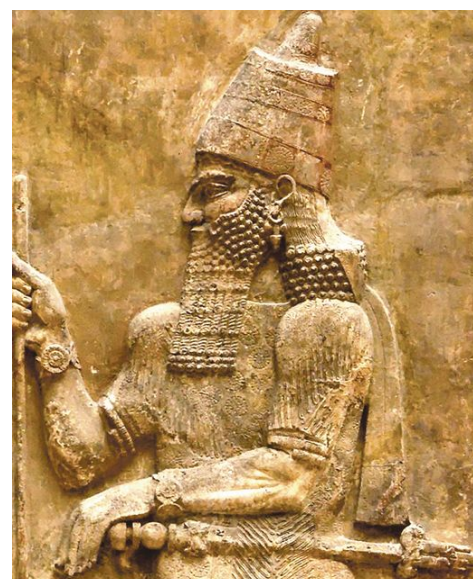
En als Herodotos het bij het beschrijven van de leefwijze der Babyloniërs al niet zo nauw nam met de feiten, wat moeten we dan denken van zijn beschrijvingen van de stad zelf? Het enige element in Herodotos' beschrijving dat archeologen hebben weten te bevestigen is het gebruik van bakstenen en asfalt (de 'hete aardpek' in Tekst 3.3): van de kanalen, greppels en muren ontbreekt ieder spoor, en zoals al werd vermeld, de loop van de Eufraat door de stad is heel anders dan Herodotos hem beschrijft. In de 19^e en 20^e eeuw hebben geleerden wel beweerd dat Herodotos dan blijkbaar een oudere stad beschrijft dan die, welke de archeologen hebben opgegraven, maar gaandeweg bleek ook die opvatting steeds onhoudbaarder. Niet alleen is er geen spoor van al die bouwwerken, maar er is ook geen enkele aanwijzing van een *verandering* in het ontwerp en de opmaak van Babylon te vinden.

Ook over koningin Nitokris is in de spijkerschriftteksten niets terug te vinden. Andere bronnen, waaronder het Hebreeuwse *Oude Testament*, schrijven de aanleg van het kunstmatige meer toe aan koning Nebukadnezar II, iemand die Herodotos niet eens noemt. Waarschijnlijk is Nitokris net als Semiramis, die een rol speelt in al-

Spijker-schrifttablet uit Babylon met daarop een administratieve tekst.

Onder: koning Nebukadnezar II op een reliëf uit Babylon.

lerlei sprookjesachtige verhalen uit het antieke Midden-Oosten, een geheel fictief personage. Is Herodotos dan, ondanks wat hij er zelf over zegt, gewoon helemaal nooit in Babylon geweest en heeft hij *alles* wat hij zegt uit zijn duim gezogen?

Aan het eind van de 20^e eeuw was het onder een bepaald slag geleerden populair om dat vol te houden. Een derde mogelijkheid is, dat Herodotos wel degelijk in (of in de buurt van) Babylon geweest is, maar dat zijn beschrijving van wat hij daar gezien heeft, vertekend is door allerlei vooroordelen, onterechte aannames en andere vormen van kleuring. Herodotos was immers geen getraind historicus of archeoloog, maar gewoon een belezen, getalenteerde en nieuwsgierige Griek, die de wereld om zich heen door een Griekse bril zag. Alles wat er in Babylon *anders* was dan in het stukje Griekenland waar hij opgegroeid was – Herodotos kwam uit Halikarnassos, het moderne Bodrum, aan de Turkse westkust – moest hij helemaal zelf van een betekenis voorzien; en het enige dat hem daarbij helpen kon, was zijn kennis van Homeros' *Ilias* en *Odysseia*, van de geschiedschrijving en wetenschapsbeoefening rondom zijn geboorteplaats en van de verschillende mythologische en half-mythologische verklaringen die Grieken al eeuwenlang van de meest uiteenlopende verschijnselen plachten te geven.

In zekere zin is Herodotos' beschrijving van Babylon dus de beschrijving van een ideale (of misschien liever: van een geïdealiseerde) stad: een stad, niet zoals hij er echt en voor archeologen navolgbaar geweest is, maar zoals die er volgens Herodotos geweest had *moeten zijn*. In de volgende hoofdstukken zullen we andere voorbeelden zien van zulke ideale steden, maar nu zonder dat die, zoals Babylon, werkelijk bestaan hebben.

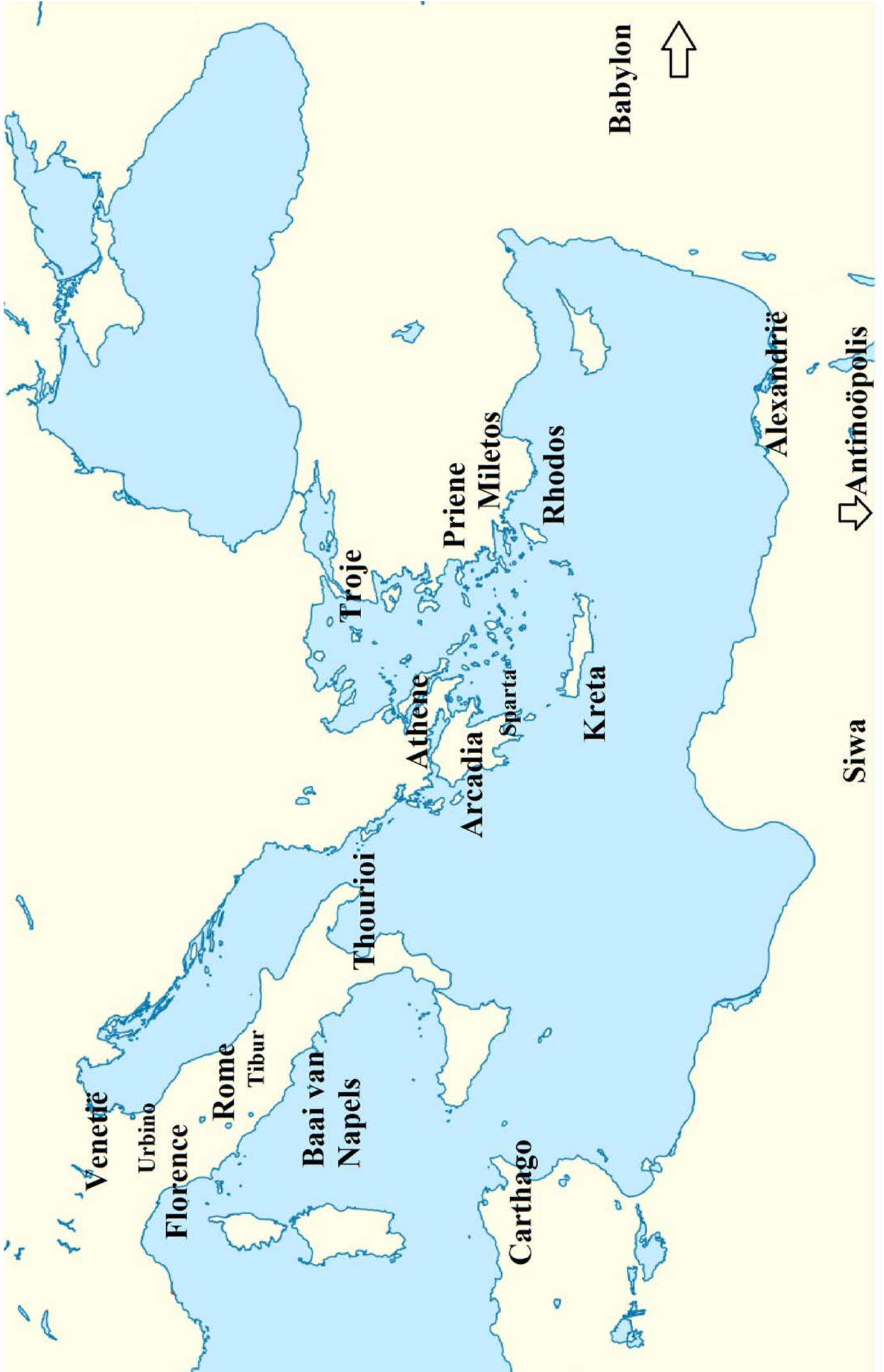
vragen:

1) Homeros' beschrijving van het paleis van Alkinoos is, in zijn sprookjesachtigheid, natuurlijk fictief. Noem twee kenmerken waaruit dat duidelijk blijkt.

2) Welke overeenkomsten zie je tussen Homeros' beschrijving van de Faiakenstad / het paleis van Antinoos op Scheria (tekst 3.1-2) en Herodotos' beschrijving van Babylon (tekst 3.3-5)?

verantwoording:

Tekst 3.1-2: Homeros, *Odysseia* 6.4-10 en 7.81-132, met enkele weglatingen; vertaling H.-J. de Roy van Zuydewijn. Zie over Korfmanns reconstructie van het 'Homerische' Troje J. Latacz, *Troia und Homer: der Weg zur Lösung eines alten Rätsels* (2001), maar ook de kritische kanttekeningen van F. Kolb, *Tatort Troia* (2010). Tekst 3.3-5: Herodotos, *Historíai* 1.179-186, met enkele weglatingen. De anekdotes over de leefwijze der Babyloniërs staan in *Historíai* 1.196-199. De historische betrouwbaarheid van Herodotos' beschrijving ten opzichte van de spijkerschrift-teksten en de archeologische gegevens wordt besproken door J. MacGinnis, 'Herodotus' Description of Babylon', *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 33 (1986) 67-86 en door W.F.M. Henkelman e.a., 'Herodotus and Babylon Reconsidered', in R. Rollinger e.a. (red.), *Herodot und das Persische Weltreich* (Wiesbaden 2011) 449-470.

Venetië

Urbino

Florence

Rome

Tibur

Baai van

Napels

Thourioi

Carthago

Athene

Arcadia

Sparta

Kreta

Troje

Priene

Miletos

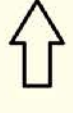
Rhodos

Alexandrië

Siwa

↙ **Antinoöpolis**

Babylon

4. Echte steden

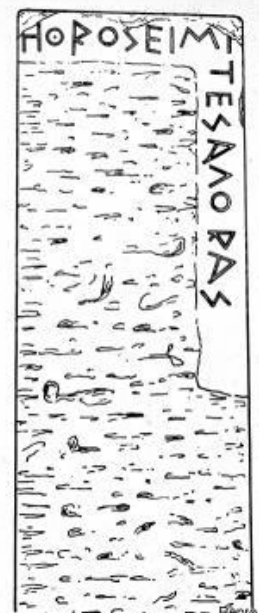
Een van de intrigerendste figuren uit de Griekse oudheid is Hippodamos van Miletos (5^e eeuw v.Chr.). Jammer genoeg weten we weinig meer over hem dan het volgende:

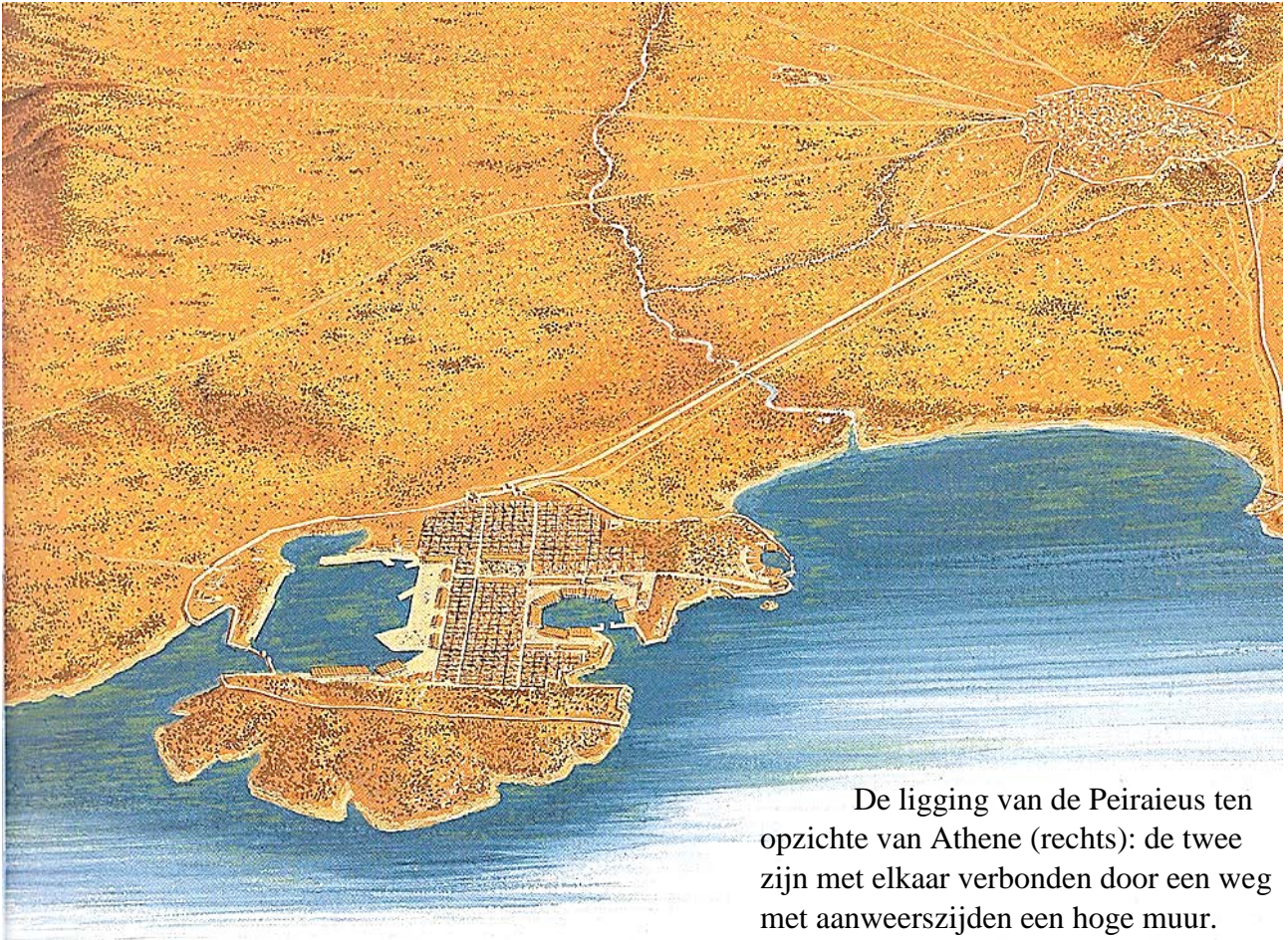
- 4.1 Hippodamos, zoon van Euryphon, was geboren in Miletos. Hij was de eerste die steden heeft gepland, en hij maakte het ontwerp van de Peiraieus. Hij was een zonderling, wiens aangeboren dwarsheid leidde tot een zeer abnormale levenswandel. Menigeen vond hem een aansteller. Hij liep namelijk met lang haar rond en droeg dure sieraden, maar daaronder had hij, zowel in de zomer als in de winter, altijd heel goedkope en veel te warme kleding aan. Hij was niet alleen geïnteresseerd in natuurkundige kwesties, maar hield zich ook als eerste niet-politicus bezig met politieke vraagstukken. Volgens Hippodamos bestond de ideale stad uit 10.000 inwoners, verdeeld in drie klassen: de ambachtslieden, de veehouders en de gewapende bewakers van de stad. Ook het land verdeelde hij in drieën: een derde was heilig, een derde openbaar en een derde privé. Het eers-genoemde kwam ten goede aan de godsdienst, het tweede aan het leger en het derde aan de veehouderij. Er waren voor hem ook maar drie soorten wetten, niet meer, en drie soorten rechtszaak: belediging, geweldpleging en doodslag. (...)

Blijkbaar had Hippodamos zowel aandacht voor het ontwerp van een stad als voor de politieke inrichting ervan. Vandaag de dag zijn dat twee totaal verschillende dingen: bouwkundigen en geografen zijn verantwoordelijk voor het één, politici en rechtsgeleerden voor het ander. Voor Hippodamos was het plannen van een stad daarentegen één groot project, en hij was daarmee, zegt zijn biograaf tenminste, ‘de eerste’.

De Peiraieus, waarvan Hippodamos het ontwerp geleverd heeft, is één van de twee havensteden van Athene. In 480 v.Chr. was Athene, inclusief haar havensteden, kortstondig bezet geweest door het leger van Perzië, en toen de Atheners na hun overwinning op de Perzen weer orde op zaken hadden gesteld begon de herbouw van dit stadsdeel. Hippodamos’ ontwerp was bijzonder eenvoudig: het bestond uit een patroon van loodrecht op elkaar staande straten – drie of vier brede straten in de lengte, gekruisd door een groter aantal dwarsstraten. Archeologen hebben bij de opgraving van de Peiraieus sporen van dit patroon teruggevonden.

Wat ze ook hebben teruggevonden is een flink aantal *horoi*. *Horoi* zijn rechtopstaande stenen paaltjes met een korte tekst, die onder meer gebruikt werden als wegwijzers, naambordjes en eigendomsverklaringen (het woord ὄρος betekent ‘grens’). De *horoi* van de Peiraieus geven heel zorgvuldige informatie over de bestemming van de verschillende stadsdelen: ‘*horos* van de gemeenschappelijke graanopslag’, staat er bijvoorbeeld op; of ‘*horos* van de supermarkt en de straat’. Deze vondsten bevestigen dat Hippodamos, de ‘ontwerper’ van de Peiraieus, heel rationeel heeft nagedacht over de plaatsing van de verschillende elementen van de nieuwe stad: waar de woonhuizen, de winkels, de openbare voorzieningen enzovoort geplaatst moesten worden.

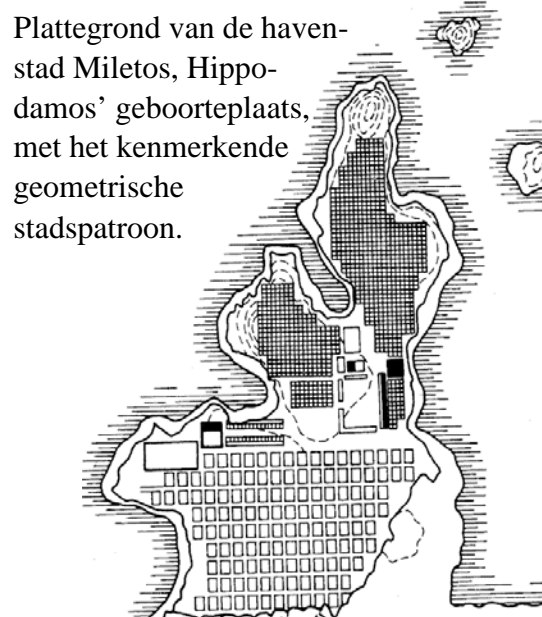

De ligging van de Peiraeus ten opzichte van Athene (rechts): de twee zijn met elkaar verbonden door een weg met aanweerszijden een hoge muur.

Hippodamos was bovendien betrokken bij de bouw van een aantal andere nieuwe Griekse steden. In 443 v.Chr. stichtten de Atheners de stad Thourioi, een kolonie in zuid-Italië. Hippodamos leverde het ontwerp, dat dezelfde kenmerken gehad moet hebben als de Peiraeus. Helaas voor Hippodamos mocht hij ditmaal echter niet meedenken over de politieke inrichting van de nieuwe stad. Daarvoor hadden de Atheners namelijk Protagoras, de bedenker van de *Homo Mensura*-stelling (zie Hoofdstuk 2), aangewezen. Het kan bijna niet anders of die gedwongen samenwerking moet af en toe flinke ruzie opgeleverd hebben, want Hippodamos' abstracte, wiskundige ideeën over ruimtelijke en politieke inrichting botsen zo op het eerste gezicht enorm met Protagoras' opvatting dat 'de mens de maat van alle dingen' is!

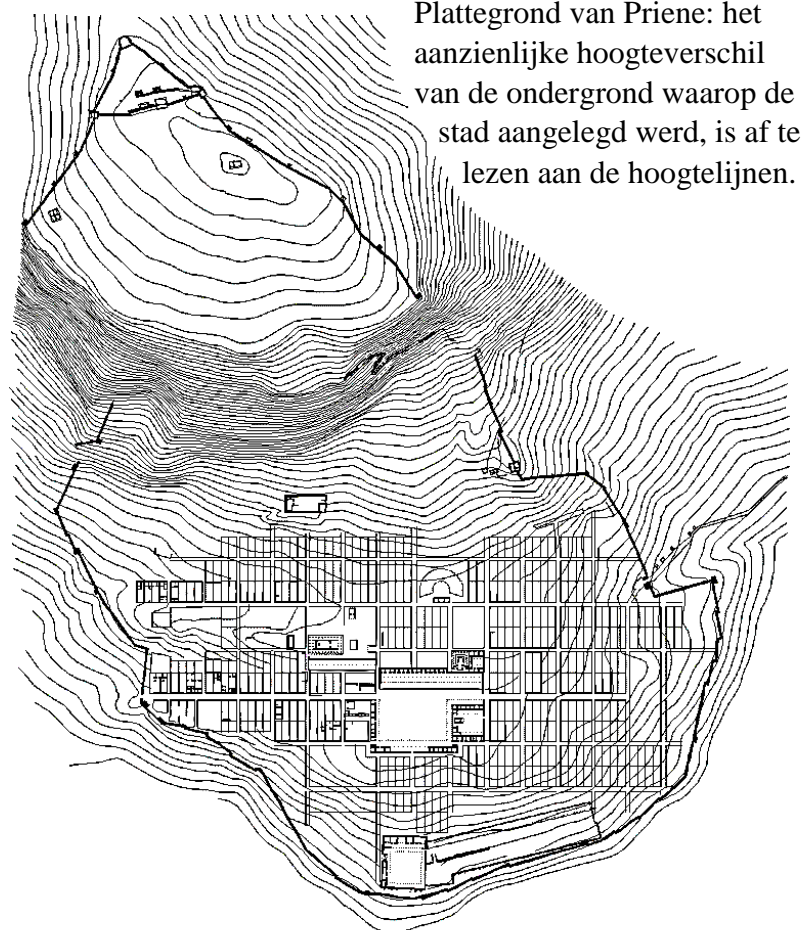
Of Hippodamos een rol heeft gespeeld in het ontwerp van zijn geboorteplaats Miletos, aan de Turkse westkust, is niet zeker. In 494 v.Chr. was deze stad grondig verwoest door de Perzen, als vergelding voor een opstand tegen de naburige Perzische legermacht. De herbouw, blijkbaar vanuit het niets, geschiedde in 479 v.Chr. en heeft alle kenmerken van de ontwerpen waar Hippodamos' later beroemd mee is geworden.

Plattegrond van de havenstad Miletos, Hippodamos' geboorteplaats, met het kenmerkende geometrische stadspatroon.

En dan lezen we nog, in een geografische beschrijving van de stad Rhodos, dat deze ontworpen is ‘door dezelfde architect als die van de Peiraius’. Voor zover de opbouw van deze havenstad nog zichtbaar is – en dat is maar in beperkte mate het geval, omdat de moderne stad Rhodos er overheen ligt – is er weinig of niets van het voor Hippodamos’ kenmerkende patroon van rechte hoeken in te bespeuren, en een Romeinse bron beschrijft de vorm van de stad als een ‘theater’: een heel ander beeld, dus. Sommige geleerden twijfelen dan ook aan de juistheid van het bericht dat Hippodamos een rol heeft gespeeld bij de bouw van Rhodos, ook omdat die bouw pas plaatsvond in 408 v.Chr. Als Hippodamos inderdaad betrokken is geweest, als jongeman, bij de herbouw van Peiraius in ca. 450 v.Chr. én het ontwerp van het nieuwe Rhodos gemaakt heeft, dan moet hij dus ten tijde van die laatste opdracht flink op leeftijd geweest zijn. En zeg nou zelf, je gloednieuwe stad laten ontwerpen door iemand die zijn haar te lang draagt en zich excentriek kleedt, dat is nog tot daar aan toe; maar door iemand die je grootvader had kunnen zijn...? Maar blijkbaar – tenzij één van onze bronnen zich vergist, natuurlijk – gold Hippodamos’ briljante, geïntegreerde benadering aan het eind van zijn lange leven nog steeds als modern.

Het best bewaarde voorbeeld van een Griekse stad die volgens de inzichten van Hippodamos is gebouwd, dateert van enkele decennia na diens dood. Priene was al eeuwenlang een Karische stad, met Karische inwoners, totdat Grieken uit het naburige Ionië de boel overnamen en aan een grondige make-over onderwierpen. De stad lag tegen een berghelling, maar het effect daarvan werd geneutraliseerd door de aanleg van een serie terrassen. Openbare en religieuze gebouwen kregen een centrale plek, met de behuizing er ordentelijk omheen gegroepeerd. Een groot openluchttheater op de hoogste bouwlaag werd gebalanceerd door een sportcomplex onderaan de stad. Al met al is Priene bijna een model voor hoe een Griekse stad, praktisch gezien, moest zijn.

Plattegrond van Priene: het aanzienlijke hoogteverschil van de ondergrond waarop de stad aangelegd werd, is af te lezen aan de hoogtelijnen.

verantwoording:

Tekst 4.1: Aristoteles, *Politica* 1267b22-1268a8, met de besprekingen van R.E. Wycherley, *How the Greeks built their Cities* (1962²), ch. 2 en A. Burns, ‘Hippodamus and the Planned City’, *Historia* 25 (1976) 414-428; kritische kanttekeningen van D.W.J. Gill, ‘Hippodamus and the Piraeus’, *Historia* 55 (2006) 1-15.

5. Mogelijke steden

‘Een Spartaan, een Athener en een Kretenzer maken een wandeling...’ Nee, dit is niet het begin van een mop, maar van een heel dik en best wel serieus boek van de Atheense filosoof Plato (4e eeuw v.Chr.), getiteld *Wetten*. Of misschien is het toch een soort mop, maar dan wel een van bijna 400 pagina’s Grieks. Hoe dan ook. De Kretenzer en de Spartaan zijn het over één ding eens: dat een stad maar één doel heeft, en dat is zich verdedigen tegen andere steden. De Athener protesteert. Zelfverdediging, zegt hij, is wel belangrijk, maar andere dingen zijn óók belangrijk. Dat hadden de Kretenzer en de Spartaan nog nooit bedacht. De Athener vertelt hun over het belang van een brede ontwikkeling, waarin niet alleen aandacht besteed wordt aan dapperheid – het kenmerk van een soldaat – maar ook aan zaken als rechtvaardigheid, godsdienstigheid, verstandigheid en wijsheid. Dan komt de aap uit de mouw: de Kretenzer is door zijn landgenoten belast met het inrichten van een nieuwe stad, Magnesia, en eigenlijk had hij geen idee hoe hij dat aan moest pakken. En of de Athener hem niet wil vertellen hoe hij het beste te werk kan gaan... Nou, dat wil die wel, en al wandelende verzint het drietal niet alleen een volledig wetboek voor het toekomstige Magnesia, maar ook een ontwerp van hoe die stad er uit moet zien.

Plato en Aristoteles in gesprek: detail van de *Scuola di Atene* (zie Hoofdstuk 2). Plato wijst omhoog, ten teken dat hij maar één ordenend beginsel erkent; Aristoteles spreidt zijn vingers, want hij ziet vijf van zulke beginselen.

- 5.1** Athener: Om te beginnen: wat wordt het voor stad, die we gaan bedenken? En dan bedoel ik niet z'n naam: hoe hij al heet of hoe hij later heten zal. Zo'n naam hangt immers vaak af van één of ander detail bij de stichting of van iets in de buurt, een rivier of een bron of een plaatselijke godheid die zijn naam aan de nieuwe stad leent. Nee, wat ik bedoel is: ligt de stad aan de kust of in het binnenland?
- Kretenzer: De stad die ik moet ontwerpen ligt ongeveer 80 stadieën van de zee.
- Athener: En hoe zit dat met havens? Zijn er wel havens aan die kant van het eiland, of helemaal niet?
- Kretenzer: Jazeker wel: er zijn daar geweldige havens.
- Athener: O, dat is jammer. Hoe zit het met de omgeving? Groeit daar alles wat een stad nodig heeft, of zijn er gebreken?
- Kretenzer: Nee hoor, vrijwel alles wat een stad nodig heeft groeit daar.
- Athener: En burenen? Is er een stad in de buurt?

- Kretenzer: Nee, helemaal niet. Dat is ook waarom er een nieuwe stad gesticht gaat worden. Lang geleden was er veel migratie vanuit het betreffende gebied, het is ik weet niet hoe lang nauwelijks bevolkt geweest.
- Athener: Hoe ziet het landschap er uit? Bergachtig? Vlak?
- Kretenzer: Nou, zo'n beetje als overal op Kreta.
- Athener: Ruig, dus?
- Kretenzer: Ja, dat is het woord: ruig.
- Athener: OK, dan ziet het er wel goed uit voor die nieuwe stad. Stel nou dat hij dichterbij de zee lag en niet over alle noodzakelijke gewassen kon beschikken, ook al beschikte je over een geweldige wetgevende macht, dan nog zou er binnen de kortste keren grootschalige corruptie optreden, dat zou gewoon onvermijdelijk zijn. Nee, laten we ons maar in onze handjes knijpen over die 80 stadieën! Het is nog 'n stuk dichterbij de zee dan het zou moeten zijn, en u had het net over 'geweldige havens', nou, dat is niet zo best... Maar nogmaals: het kon veel erger. Begrijp me niet verkeerd, het wel lekker hoor, de zee om de hoek, maar zoals de dichter zei: 'de zoute zee is een bittere buurman'... Echt hoor, hij heeft groot gelijk: de zee vult het land met groothandel en kleinkraam, hij veroorzaakt gluiperigheid en bedrog, hij maakt de mensen wantrouwig en agressief, zowel onderling als naar buiten toe. Het is maar goed dat alle gewassen voor handen zijn, zoals u zei: want het feit dat het land zo ruig is, zal ervoor zorgen dat er niet teveel van groeit. Stel nou dat de stad overschotten zou produceren, die men dan zou exporteren... men zou omkomen in de buitenlandse inkomsten, en dat is per saldo zo'n beetje het ergste dat een stad kan overkomen! (...) Hoe zit het eigenlijk met de bebossing? Is er voldoende hout om schepen mee te bouwen?
- Kretenzer: Nee, dat is wel een probleem: er groeit nauwelijks denne- of pijnboomhout, en er staan maar een paar cypressen. Hooguit wat plataan en Aleppo-den, dat is tamelijk populair bij scheepsbouwers, voor het binnenwerk.
- Athener: Wat nou, 'probleem'? Dat is juist prima.
- Kretenzer: Huh?
- Athener: Het is toch prachtig, dat een stad niet zonder extra inspanning de slechte gewoontes van zijn vijanden kan kopiëren?
- Kretenzer: Dat moet je toch echt even uitleggen.

Dan herinnert de Athener de Kretenzer er aan dat zij al eerder in het gesprek hadden vastgesteld dat oorlogvoering en zelfverdediging een ondergeschikt belang dienden. O ja, dat was hij even vergeten: een ideale stad is naar binnen gekeerd en in de eerste plaats gericht op het geestelijk welzijn van zijn eigen burgers. Helaas betekent dat wel – de Athener zinspeelde daar al op in het bovenstaande fragment – dat zo'n ideale stad over een heel streng bestuur beschikken moet. Als je ze hun gang laat gaan, dan zoeken de mensen immers conflicten met buitenstaanders op of proberen ze zich te verrijken met andermans goederen.

Het uiteindelijke doel van een wetgeving, zegt de Athener, is om een zo groot mogelijke 'éénvormigheid' aan de bevolking op te leggen. Wat hij daar dan weer mee bedoelt, wordt duidelijker als het gesprek weer terugkomt op de vormgeving van de stad:

- 5.2 Athener: Voorwaarde voor het stichten van een stad is de rationele verdeling van het beschikbare land en de behuizing. Idealiter zou men een gemeenschappelijke

landbouw bedrijven, maar voor mensen die zo grootgebracht zijn als wij is dat een stap te ver. Wel kunnen we bij de verdeling duidelijk maken dat ieders eigen bezit een onderdeel is van het gemeenschappelijke bezit van de stad. (...) Bovendien moeten we er voor zorgen dat het aantal huishoudens waarover het land en de behuizing verdeeld wordt, altijd hetzelfde blijft: het is niet de bedoeling dat er méér of minder huishoudens komen. Dat is overigens heel eenvoudig: we moeten gewoon vaststellen dat een grond- en huisbezitter zijn bezit maar aan één van zijn kinderen mag nalaten. Deze voorkeurszoon volgt hem op, met de verplichting om zijn voorouders – zowel degene die al overleden zijn als die nog leven – te vereren als waren zij goden.

Kretenzer: En de andere kinderen?

Athener: Als iemand méér dan een kind heeft, dan gaat het als volgt. Dochters huwelijkt hij uit, volgens een principe dat we later nog zullen verkennen. Zoons moeten in eerste instantie ter adoptie worden aangeboden aan stadgenoten die om een of andere reden zelf geen zoons hebben – waarbij er natuurlijk zoveel mogelijk rekening gehouden moet worden met persoonlijke voorkeuren. Als er geen voorkeuren in het spel zijn, of mensen hebben een kinderoverschot, of juist een tekort, vanwege onvruchtbaarheid, dan beslist een hoge ambtenaar over wat er gebeuren moet, met als voornaamste doel, het aantal huishoudens te beperken tot het ideale aantal van 5040. (...) In het uiterste geval, als alle vormen van geboortebepanking en dergelijke hebben gefaald, dan kunnen we altijd onze toevlucht nog nemen tot gedwongen emigratie.

Naar aanleiding van deze korte discussie stelt de Athener dat de allereerste wet in het nieuwe wetboek van Magnesia *een verbod moet zijn op het kopen of verkopen van het land dat bij de stichting verdeeld is*. Dit land en de bijbehorende behuizing mag uitsluitend via een nalatenschap aan een ander worden overgedragen. Pas als dit allemaal geregeld is, zegt de Athener, is het tijd voor de ruimtelijke ordening:

- 5.3** Athener: Het beschikbare land moet verdeeld worden in twaalf secties, maar niet voordat er een heilig terrein is gereserveerd voor Hestia, Zeus en Athena. Noem het maar een akropolis. Vanuit dat centrale punt lopen de grenzen van de twaalf secties, zowel door de stad als door het land eromheen. De grootte van de secties is in zoverre gelijk, dat secties met een schrale grond een groter oppervlakte hebben dan die met een rijke bodem. Dan tekent de wetgever de 5040 afzonderlijke kavels, die hij vervolgens in tweeën verdeelt. Ieder huishouden krijgt twee van die halve kavels toebedeeld, één nabij de grens en één nabij het stadscentrum. (...) Ook hier geldt de gelijkheidsregel, waarbij een kavel met een schrale bodem een groter oppervlak heeft dan een kavel met een rijke bodem. De indeling in twaalfen geldt ook voor de bevolking én voor de rijkdommen, voor zover die niet aan het land gekoppeld zijn. De twaalf secties met het bijbehorende bezit en hun bewoners worden dan toegewezen aan één van de twaalf Olympische goden, door middel van loting. Zij heten voortaan *phylè*, en vormen het als het ware het huishouden van de betreffende god. Ook de stad zelf moet in twaalf secties verdeeld worden, en de beschikbare behuizing wordt zo verdeeld dat elk huishouden twee huizen te bewonen krijgt, één in het hart van de stad en één aan de rand.

Ook om deze maatregelen af te dwingen is er een streng bestuur nodig: ‘Mensen moeten er immers de neus niet voor ophalen,’ zegt de Athener, ‘om in zo’n gemeenschap te leven, ze moeten genoeg nemen met een beperkte welvaart en met bepaalde richtlijnen voor de samenstelling van hun families’.

Eén van de manieren om hen zo ver te krijgen is, hun uitleggen hoe *rationeel* de voorgestelde verdeling is. Daar komt een rekensommetje bij kijken. Het getal 5040 is gebaseerd op het product van 12 (het voorgeschreven aantal *phylai*) en 420. En 420 is, volgens de Athener, een heel mooi getal, omdat het deelbaar is door alle getallen van 1 tot en met 7, en bovendien een aantal delers heeft – 12, 15 en 20 bijvoorbeeld – die zelf ook weer meerdere delers hebben. Alle noodzakelijke onderverdelingen van de twaalf *phylai* in kleinere eenheden zullen dus een volstrekt rationele – want wiskundig te verantwoorden – omvang hebben. En zeg nou zelf, hoe kun je nou geen onderdeel willen zijn van een systeem dat zo mooi ‘klopt’?

Uiteindelijk komt de bebouwing van de stad aan de orde:

- 5.4 Athener: De juiste plek voor de heiligdommen is rond de agorá en op de hoger gelegen gebieden rondom de stad: zo kunnen ze bescherming bieden, en bovendien is dat het meest hygiënisch. Naast de heiligdommen bevinden zich de bestuursgebouwen en gerechtshoven, en wel om twee redenen: een flink deel van de bestuurs- en rechtszaken waar men zich mee bezig zal houden, zal een godsdienstig aanzien hebben, en ten tweede, de nabijheid van de goden zal een gunstig effect hebben op de besluit- en oordeelsvorming. (...) Wat de stadsmuur betreft – *hierbij wendde de Athener zich tot de Spartaan* – ik ben het eens met de Spartaanse stelling dat je geen slapende muren wakker moet maken. Waarom ik dat vind? Nou, zoals de dichter het zo mooi zegt: ‘Stadsmuren maak je van brons en ijzer, niet van steen!’

Aan het eind van de wandeling (die flink lang geduurd moet hebben!) beschikt de Kretenzer over een volledig pakket richtlijnen en wetten voor het stichten van zijn nieuwe stad. Maar wacht even: die hele Kretenzer, die bestaat toch helemaal niet? En die Athener? Dat is toch alleen maar een personage in een boek van Plato? Zeker: maar zo ging Plato nou eenmaal graag te werk. Als hij een idee had, dan schreef hij dat niet gewoon op, maar dan bedacht hij twee of drie personages die dat idee van alle mogelijke kanten bekijken. Met als gevolg dat je nooit helemaal zeker weet wat Plato zélf precies vindt – tenzij je ál Plato’s boeken gelezen hebt, en dan nog blijft er een hoop te raden over.

Hoe frustrerend dat is, dat kun je zien aan het werk van de Atheense filosoof Aristoteles (4e eeuw v.Chr.). Aristoteles was een leerling van Plato – een van Plato’s beste leerlingen, maar ook iemand die het op gegeven moment he-le-maal gehad had met het denken van zijn leraar, en zijn eigen weg is ingeslagen. Op de *Scuola di Atene* (zie blz. 17) is dat mooi te zien: de oudere en de jongere filosoof kijken elkaar argwanend aan en hebben elk hun eigen medestanders aan hun kant. Wat niet echt hielp was, dat Aristoteles en Plato voor een groot

deel over dezelfde dingen nadachten: over hoe de wereld in elkaar zat, hoe we kennis van de wereld kunnen hebben en hoe we met die kennis op een zinvolle manier met elkaar kunnen samenleven. Min of meer noodgedwongen kiest Aristoteles in zijn werk vaak posities die Plato hem aanreikt, om zich dan moeizaam tegen de door Plato's personages uitgesproken stellingen af te zetten. In zijn *Politika*, een dik boek over alles wat met het thema 'samenleving' te maken heeft, schrijft Aristoteles bijvoorbeeld:

5.5 Het is belangrijk dat een stad een goede toegang heeft tot de zee én tot het binnenland, en omgekeerd – voor zover de omstandigheden dat toelaten tenminste – dat een stad goed bereikbaar is vanuit het omliggende gebied. Tot op zekere hoogte is dat een kwestie van geluk, maar het is hoe dan ook belangrijk om de volgende vier zaken in het hoofd te houden. Ten eerste, een *gezonde* ligging. Bijvoorbeeld op een helling op het oosten, met een overwegend oostenwind, garandeert gezondheid, in tegenstelling tot een ligging aan de lei-zijde van een noordenwind (hoewel het weer dan beter is). Ten tweede, gelegenheid voor militaire en civiele projecten. Wat de verdediging betreft, een ligging van waaruit verdedigers makkelijk uit kunnen vallen maar die belagers moeilijk kunnen aanvallen of omsingelen. Er moet voldoende water zijn, vooral bronwater: met name in tijden van oorlog is het belangrijk dat de stad controle heeft over zijn watervoorziening. Het is ook mogelijk om grote hoeveelheden water op te slaan in vaten, voldoende in aantal om in een krijgssituatie de verdedigers in staat te stellen om dichtbij de stad te blijven. (...) Ik maak zo'n punt van de ligging en de watervoorziening omdat lucht en water – twee zaken waar we voortdurend gebruik van maken – een enorm effect hebben op ons lichamelijk welzijn. In een goed georganiseerde stad is het dan ook van belang om het water dat bestemd is voor menselijke consumptie afzonderlijk van water met een andere bestemming te regelen – tenzij het niet uitmaakt, natuurlijk, en er ruim voldoende drinkwaterbronnen zijn.

Wat betreft de huizenbouw: het moderne, 'Hippodamische' ontwerp heeft het voordeel dat het regelmatig is; het ziet er ook beter uit en is, met één voorbehoud, het meest praktisch. Dat voorbehoud geldt de militaire verdediging, die makkelijker is in een ouderwets onregelmatig bouwplan, waarin indringers makkelijk verdwalen en belagers niet makkelijk door kunnen dringen. Idealiter maakt een stad gebruik van beide ontwerpen, en dat is ook niet per se onmogelijk: plaats de behuizing in het soort patroon dat ook in de wijnbouw gebruikt wordt, dus niet in rijen maar steeds als de vijf op een dobbelsteen, en reserveer het Hippodamische ontwerp voor gedeelten van de stad, niet de hele stad. Zo tref je een compromis tussen verdedigbaarheid en schoonheid.

En de muren? Sommige mensen zeggen dat een stad met dappere inwoners geen muur nodig heeft, maar dat is een achterhaald standpunt. Kijk maar eens naar de steden die in dat gezegde geloofden, wat daar in de loop der tijden mee gebeurd is. Zeker, het heeft iets lafs om je achter een muur in veiligheid te brengen, zeker als het vijandelijke leger gelijk of slechts iets groter is in omvang. Maar stel nou – en dat gebeurt – dat de moed van de verdedigers niet opweegt tegen de overmacht van de vijand: dan kunnen we niet anders dan toegeven dat het hebben van een muur de redding van de stad betekent, en hem vrijwaart van onderwerping. Vooral met al dat moderne wapentuig waar belegeraars gebruik van maken. Geen muren bouwen is dan net zo iets als welbewust in een open veld gaan staan, zonder enige dekking. En dat alleen maar omdat we bang zijn om, als we wél muren bouwen, voor onmannelijk versleten worden. Een tweede argument

vóór is, dat als er eenmaal een muur is, je dan kunt kiezen of je je stad als ommuurd of als niet-ommuurd wil beschouwen – en die keuze heb je niet als er geen muur is.

Aan tekst 5.5 kun je goed zien dat Aristoteles weliswaar uitgaat van ideeën van zijn leermeester Plato, maar dat hij zich bovendien laat inspireren door andere denkers. Zo valt de naam van Hippodamos (zie Hoofdstuk 4), en verwijst Aristoteles' opmerking over een 'gezonde ligging' naar de wetenschappelijke inzichten van de Griekse arts Hippokrates (5^e eeuw v.Chr.) – je weet wel, die van de *Eed van Hippokrates* die nog immer, zij het in gemoderinseerde vorm, door beginnende dokters uitgesproken wordt. In zijn essay *Lucht, Water, Plaats* beschrijft Hippokrates de invloed van omgevingsfactoren op de gezondheid van de mens. Hij doet dat ten behoeve van reizende artsen, zodat die wanneer ze een nieuwe stad betreden om daar hun vak uit te gaan oefenen, meteen kunnen inschatten met welke ziekten en aandoeningen zij te maken zullen krijgen.

5.6 De ligging van een stad heeft grote gevolgen voor de gezondheid van zijn bevolking. Ligt de stad op het noorden of op het zuiden, het oosten of het westen? Dat maakt veel uit. Ook de kwestie van de watertoevoer is van groot belang: is de bodem drassig en zacht, of juist hard met een rotsige bodem? Is het water zoet of zout? En dan is er nog de invloed van andere factoren. Is de bodem kaal en droog of goed bewaterd en dichtbegroeid? Is de ligging beschermd of blootgesteld aan de elementen? En dan de gesteldheid van de bevolking: eten en drinken ze met mate of teveel? Bewegen ze voldoende, of raken ze makkelijk vermoeid?

Nemen we de eerste kwestie. Stel, een stad is afgeschermd van de noordenwind maar blootgesteld aan warme winden uit het zuid-oosten, het zuiden en het zuid-westen; en stel, de laatstgenoemde overheersen. Er is ruim voldoende water, maar het is voornamelijk brak oppervlaktewater, warm in de zomer en koud in de winter. In zo'n situatie hebben de inwoners natte hoofden vol flegma. Als dat flegma naar beneden loopt, kan het de organen aantasten. Hun gesteldheid zal overwegend zwak zijn en ze kunnen weinig voedsel en drank aan (mensen met een zwak gestel zijn slechte drinkers, want ze hebben relatief veel last van katers). Veel voorkomende aandoeningen: de vrouwen zijn ziekelijk en hebben veel vaginale afscheiding; veel onvruchtbaarheid, niet van nature maar door ziekte; geregeld miskramen. Kinderen hebben spasmen en asthma, van het type dat men beschrijft als goddelijke bezoeken en gevallen van de 'heilige ziekte'. Mannen hebben last van diarree, buikloop, jicht en (vooral in de winter) langdurige koorts. Ook veel puistige huidaandoeningen, extra pijnlijk 's nachts, en aambeien. Relatief weinig pleuris en longontsteking: die ziekten doen zich zelden voor in een natte gesteldheid. (...)

Neem nu een stad in de omgekeerde situatie: afgeschermd van de zuidenwind met overwegend koude wind uit het noordwesten, noorden en noord-oosten; watertoevoer over harde grond, koud en voornamelijk brak. De inwoners zijn vaak tanig en slank, hebben vaak last van darmverstopping (onregelmatige stoelgang) maar ademen vrij. Meer last van gal dan van flegma; stevige, harde schedels maar relatief veel ontstekingen. Veel voorkomende ziektes in zo'n situatie: pleuris en andere acute aandoeningen. (...) Veel onvruchtbaarheid onder de vrouwelijke bevolking vanwege het water: dat is kalkrijk en koud. Onregelmatige, kortstondige en pijnlijke menstruatie. Zware bevallingen, maar relatief weinig miskramen. Na de bevalling hebben veel vrouwen moeite met het voeden, wederom wegens het kalkrijke water. (...)

Na nog zo wat onsmakelijke details constateert Hippokrates dat het er in steden die op het oosten zijn georiënteerd gezonder aan toe gaat; westenwind veroorzaakt zo zijn eigen problemen. Hij vervolgt zijn betoog met een beschrijving van de verschillende soorten water: oppervlaktewater, bronwater, regenwater en smeltwater. Net als windrichtingen hebben ook deze verschillende soorten water een grote invloed op de gezondheid:

- 5.7** Water gebruike men als volgt. Een gezond mens hoeft geen onderscheidingen in acht te nemen maar kan drinken wat hij wil, maar een ziek mens doet er goed aan, wil hij beter worden, om de volgende richtlijnen te volgen: is zijn buik hard en gevoelig voor zweren, dan alleen licht en sprankelend water; is zijn buik zacht, nat en vol flegma, dan kalkrijk en zilt water, om op te drogen. (...) Oppassen met water van diverse herkomst, dat wil zeggen: uit grote rivieren met kleine zijstromen en uit meren waarin meerdere rivieren uitmonden. Dat veroorzaakt nierstenen, blaasontstekingen en liesbreuken. Hetzelfde geldt voor water dat van ver aangevoerd wordt. De oorzaak: ieder water heeft een ander karakter – zout, zoet, schraal, enzovoort. Als je ze mengt, krijgen ze ruzie, omdat de sterkste eigenschap wil overheersen (soms onder invloed van de heersende windrichting).

Het is kenmerkend voor Aristoteles' methode dat hij zich in zijn denken over de ideale stad niet alleen door de radicale gedachten van zijn leermeester Plato, maar ook door dit soort praktische – en soms nogal absurde – wetenschappelijke ideeën liet leiden. Door de eeuwen heen blijkt het steeds weer moeilijk om een balans te treffen tussen zuivere filosofie en praktische haalbaarheid. In de geschiedenis van het denken over de ideale stad is Aristoteles daarom zo belangrijk, dat hij heeft laten zien dat het zoeken naar zo'n balans toch noodzakelijk is.

vragen:

- 1) In de loop Plato's *Wetten* zegt de Athener: 'Wij, als stichters van de stad, zijn ervan overtuigd dat god de maat is van alle dingen, en niet, zoals men soms wel zegt, de mens' (zie ook Hoofdstuk 2). Hoe komt deze overtuiging tot uitdrukking in de voorstellen die de Athener doet met betrekking tot het ontwerp van de stad?
- 2) Wat zou de Athener bedoelen, wanneer hij aan het eind van Tekst 5.4 het citaat 'Stadsmuren maak je van brons en ijzer, niet van steen!' aanhaalt?
- 3) Benoem drie opmerkelijke verschillen tussen Plato's ideale stad (Tekst 5.1-4) en die van Aristoteles (Tekst 5.5).
- 4) Welke conclusies voor zijn eigen vak zou een stedenbouwkundige aan Hippokrates' *Lucht, Water, Plaatsen* (Tekst 5.6-7) kunnen verbinden?

verantwoording:

Tekst 5.1-4: Plato, *Wetten* 704a-705d, 739e-740e, 745b-e en 778b-779d. Tekst 5.5: Aristoteles, *Politika* 1330b1-1331a5. Tekst 5.6-7: Hippokrates, *Lucht, Water, Plaatsen* §1-9 (met substantiële weglatingen). De beste bespreking van Plato's politieke filosofie is en blijft die van G. Morrow, *Plato's Cretan City: a historical interpretation of the Laws* (1960).

6. Wolkkoekoekerdam

Eén maal per jaar gunden de inwoners van het klassieke Athene zich de luxe om met z'n allen eens goed te lachen over alle zaken die ze dag in dag uit zo serieus namen. In februari of maart waren er zeven dagen op de kalender gereserveerd voor een groot Dionysos-feest, met optochten, wedstrijden en voorstellingen. Iedereen, arm en rijk, jong en oud, man en vrouw, werd in staat gesteld om deel te nemen of te komen kijken. Als deel van de feestelijkheden nodigde het stadsbestuur vijf schrijver-producers uit om een *komoidía* op te voeren: een toneelvoorstelling waarin met behulp van drie acteurs, een groep zangers/dansers, een absurd verhaal, bizarre kostuums en allerlei *special effects* de sociale of politieke problematiek van dat jaar aan de orde gesteld werd. Een klein aantal van die *komoidía*'s is bewaard gebleven: de *Vrede*, bijvoorbeeld, waarin een bijzonder lompe Athener op een speciaal voor dat doel vetgemeste mestkever naar de Olympus vliegt om de godin Vrede te bevrijden. De *Wolken*, waarin een andere Athener hoger onderwijs gaat volgen, in de hoop dat hij zo onder zijn betalings-achterstanden uit kan komen. En de *Lysistráta*, waarin de Atheense vrouwen een seksstaking organiseren, om hun mannen te dwingen een einde te maken aan de oorlog met Sparta...

Alle bewaard gebleven *komoidía*'s zijn van de geniale schrijver Aristofánes. Ze zitten vol pies- en poepgrappen, seksistische opmerkingen en de meest schunnige aantijgingen aan het adres van politici, geleerden, ambtenaren en andere plaatselijke beroemdheden – die allemaal ófwel onlangs overleden zijn, ófwel gewoon in het publiek zaten. Dat is best heftig: stel, je bent één van de nabestaanden van Kleon, die eerder dat jaar sneuvelde in de veldslag bij Dekeleion, en helemaal aan het begin van de *Vrede* zie je twee slaven met kruiwagens een grote bult mest verplaatsen, en dan zegt de één tegen de ander: 'Waarom doen we dit eigenlijk?', en de ander antwoordt: 'O, dat is vast voor Kleon, die eet immers poep in de Hades!'. Of je bent de enigzins mislukte politicus Kleisthenes en je hoort halverwege het vrolijke *Vrouwenfeest* een liedje voorbij komen waarvan het refrein luidt: '... en als niemand dan wat leuks meer weet, | dan neuken we Kleisthenes in z'n reet!' Geleerden hebben vastgesteld dat er in de gemiddelde *komoidía* zo'n veertig mensen bij name belachelijk gemaakt worden: jammer voor hen, maar wel heel fijn voor de andere 11.960 leden van het publiek.

In 414 v.Chr. produceerde Aristofanes een *komoidía* met de titel *Vogels*. Het verhaal is simpel: twee Atheners hebben hun stad verlaten omdat ze zich er niet thuis meer voelen. Ze beginnen een gesprek met een heel bijzondere vogel, de hop. Ze willen graag van de hop weten of die, op zijn omzwervingen, een stad heeft gezien waar het leven beter is, maar de hop moet hen teleurstellen: overall maken de mensen er een rotzooi van. Dan komt één van de Atheners, Peisetairos, op een geweldig idee: de vogels moeten een eigen stad bouwen!

de hop
(*upupa*
epops)

- 6.1** Hop: Maar we zijn vogels! Hoe kunnen die nou een stad bouwen?
 Peisetairos: Echt zo, wat is dat nou voor achterlijke opmerking? Kijk omlaag.
 Hop: (*kijkt omlaag*) Okee...
 Peisetairos: En nu omhoog.
 Hop: (*kijkt omhoog*) Ja...
 Peisetairos: En nu in het rond: zó! (*maakt een draaiend gebaar met zijn hand*)
 Hop: Lekker dan, dan verrek ik m'n nek! (*kijkt om zich heen*)
 Peisetairos: Maar wat zág je?
 Hop: Nou, de wolken en de lucht.
 Peisetairos: Precies! Dat is de stid van de vogels!
 Hop: Wat bedoel je, de stid?
 Peisetairos: Nou, zeg maar, waar je *zit*. Kijk, eerst dan *zit* je er, en dan sta je op en dan is waar je *zit* waar je *zat*. En als je daar een muur omheen bouwt, dan is het geen *stid* meer maar een *stad*! En als je een stad hebt, dan kun je de mensheid de baas zijn, zoals je nu de insecten de baas bent. En de goden, die genocideer je met 'n lekkere hongersnood.
 Hop: Hoe dan?
 Peisetairos: Wat bevindt zich tussen de goden en de aarde? (*Hop kijkt opmhoog*) Juist: lucht. Nou, net zoals wij een visum nodig hebben van onze buren, de Boiotiërs, iedere keer als we naar Delphi willen, zo laten we de goden, als de mensen offers brengen, een bijdrage betalen, en anders laten we die lekkere lucht van brandend schen-kelvet niet door.
 Hop: (*springt op en neer*) Wahaa! Alle strikken en netten op een stokje! Ik heb nog nooit zo iets slims gehoord! Wilt u leiding geven aan die nieuwe stad – mits de andere vogels instemmen?

Eerst vinden de andere vogels het maar niks, een mens die hun vertelt wat zij moeten doen, maar uiteindelijk weet Peisetairos hun vertrouwen te winnen: hij mag zijn plannen nader toelichten.

- 6.2** Peisetairos: Vooruit dan, mijn eerste advies is dat er een vogelstad moet komen. En dan gaan we een muur bouwen rond de hele benedenhemel en alles wat er tussen de bovenhemel en de aarde zit, een muur van grote bakstenen, zoals in Babylon.
 Vogels: (*springen opgewonden op en neer*) Jezus Koolmees, wat een smiechtig stadsel!
 Peisetairos: En als die klaar is, dan gaan we Zeus' heerschappij opeisen. En zegt hij nee of komt hij niet meteen over de brug, dan beginnen we een jihad tegen hem en dan mogen de goden niet meer over ons land, als ze weer eens in verhoogde staat van paraatheid achter hun Alkmene's, Alope's en Semele's aanzitten. En als we ze betrappen, dan plakken we een zegel op hun pik, zodat ze hun vrouwtjes niet neuken kunnen. O en er moet ook een gezantschap naar de mensen, met de boodschap dat de vogels de nieuwe machthebbers zijn en dat ze voortaan eerst aan de vogels en dan pas aan de goden moeten offeren. Elke

god krijgt een partnervogel: als er aan Afrodite wordt geofferd, dan ook aan het lulvinkje, en krijgt Poseidon iets, dan eerst gerst voor het waterhoentje, en bij een offer voor Herakles hoort een koekje voor de meeuwen, en als er aan koning Zeus een ram wordt geschonken, dan moet men voor het winterkoninkje een worm ballen slachten, 'n worm mét ballen. (...)

Vogels: Maar hoe zien de mensen dat we goden zijn en geen ongedierte? We fladderen de hele tijd maar rond, met onze vleugels.

Peisetairos: Onzin! Hermes heeft vleugels, en dat is toch ook een god? En zo zijn er nog meer, Nikè vliegt op gouden vleugels, en Eros ook, en zegt Homeros niet dat Iris lijkt op een bibberend tortelduifje?

Om leiding te kunnen geven aan de vogelstad moeten Peisetairos en zijn vriend ook vogels worden. Terwijl het vogelkoor een paar liedjes en dansjes ten beste geeft, verkleeden de acteurs zich en komen weer op toneel met een verenkleed en vleugels.

komoidia-acteurs in vogelkostuum op een Griekse vaasschildering (4e eeuw v.Chr.)

6.3 Peisetairos: Nou, daar zijn we dan!
Hahaha, écht geen gezicht!

Vriend: Wat is er zo grappig?

Peisetairos: Die veren van jou! Weet je hoe je er uit ziet? Als een met korting geschilderde gans.

Vriend: Nou, jij ziet er uit als een merel met een bloempotkapsel! (...)

Vogels: Kom op, wat gaan we doen?

Peisetairos: O ja. Eerst moeten we een naam voor de stad verzinnen, iets groots en indrukwekkends. En daarna een stichtings-offer.

Vriend: Goed plan!

Peisetairos: Eens zien... wat dachten jullie van een mooie Duitse naam? Hamburg of zo?

Vriend: Herakles nog aan toe! Ik ga mijn stad geen Hamburg noemen! Ik ga toch ook geen hamburger eten, als ik biefstuk krijgen kan!

Peisetairos: (*tegen de vogels*) Hoe zouden jullie 'm noemen dan?

Vogels: Iets toepasselijk, bij deze wolken hier en deze hemelse vergezichten, iets... hoogstaands.

Peisetairos: Wat dachten jullie van... Wolkkoekoekerdam?

Vogels: (*door elkaar heen*) Ja! Ja! Ja! Ja! Wat een prachtige, prachtige naam! (...) En wat voor god gaat onze stad beschermen? Voor wie gaan wij het stadsgodenkleed weven?

Peisetairos: Voor Athena Stadsgodin misschien?

Vriend: Wat moet dat worden, een stad met een vrouwelijke beschermgodin die een harnas draagt... en Kleisthenes in jarretels?

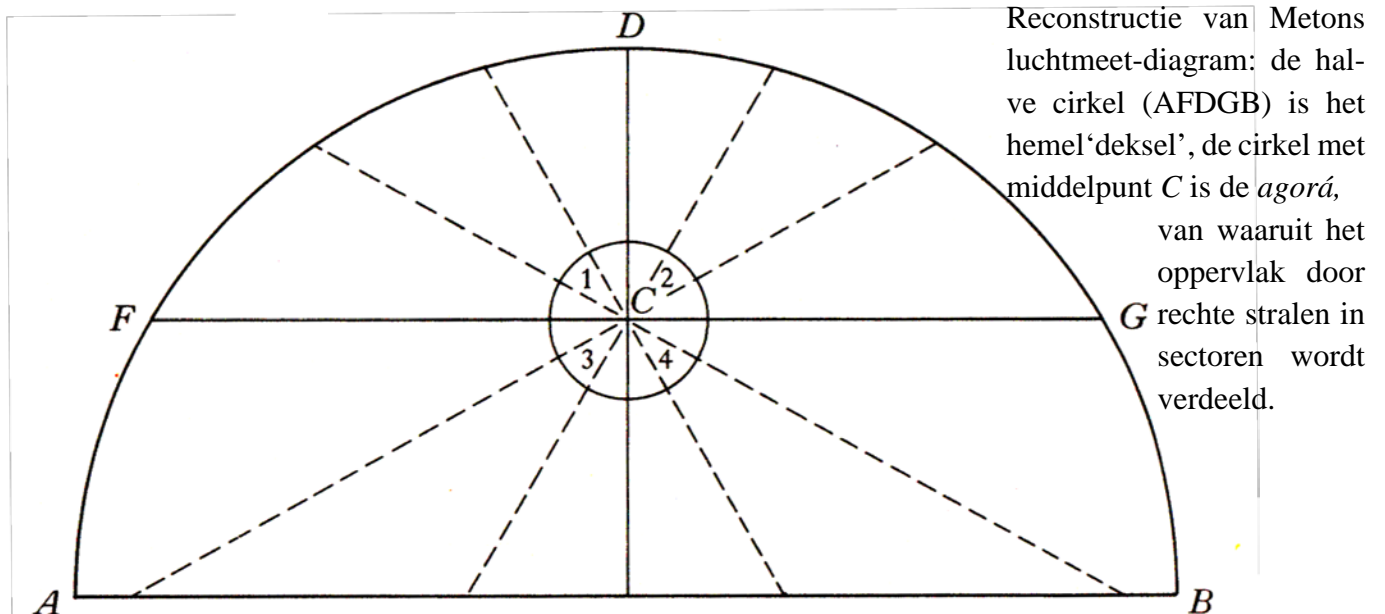
Vogels: Maar wie zal ons arendsnest dan beschermen?
 Peisetairos: Een vogelgod van Perzische afkomst, algemeen bekend onder de schitterende naam... Areskuiken!
 Vriend: (*spottend*) O heer Kuiken! De perfecte god om op de rotsen te wonen.
 Peisetairos: (*tegen de vogels*) Wegwezen jullie, de lucht in, ga maar helpen met de muurbouw. Breng hun grind, stroop je mouwen op, meng cement, geef de trog door, flikker van het trapje, houd de wacht, stook een vuurtje op, ga met het belletje rond en kampeer ter plekke. En stuur boodschappers naar de goden daarboven en naar de mensen daar beneden, en breng dan verslag uit.

Het nieuwtje van de vogelstad-in-aanbouw heeft zich al snel verspreid over de wereld, en er dienen zich verscheidene figuren aan die zich met de inrichting van Wolkkoekekerdam willen bemoeien. Terwijl de vogels bezig zijn, voert Peisetairos een serie gesprekken met hen. Na een offerpriester, een stadsdichter en een waarzegger verschijnt er een man met cowboy-laarzen aan zijn voeten en een hele grote passer en geodriehoek onder zijn arm.

6.4 Meton: Ik kom hier...
 Peisetairos: (*onderbreekt hem, geërgerd*) Daar heb je er weer een! Ja, wat kom jij hier doen, op die rare laarzen? Wat is de bedoeling?
 Meton: Ik wil de lucht voor je opmeten en in kavels verdelen.
 Peisetairos: Welgodverdomme, wie denk je dat je bent?
 Meton: Ik ben Meton, ik ben beroemd in heel Griekenland, inclusief Kolonos.
 Peisetairos: En wat heb je daar allemaal bij je?
 Meton: Een luchtlineaal. Ik zal het je uitleggen. De lucht moet je je voorstellen als een soort deksel van een braadpan. Kijk, als ik dit kromme liniaal over het hoogste punt richt, en dan een passer er onder houd... zie je?
 Peisetairos: Ik zie niks.
 Meton: ... en als ik daar dan een recht liniaal naast leg en ik neem de maat, dan krijg je een cirkel in het vierkant, daar in het midden komt de agorá, en er lopen rechte straten van de omtrek naar het middelpunt, kijk, het is net een ster, hij is rond en er lopen rechte stralen in elke richting.
 Peisetairos: (*sarcastisch*) Geniaal, hoor, Einstein. Maar weet je?
 Meton: Nou?
 Peisetairos: Ik zeg het je één keer vriendelijk: pak je spullen en wegwezen.
 Meton: Wat is er dan?
 Peisetairos: We doen hier net als bij de burens: *Ausländer raus* en wie niet horen wil moet maar voelen.
 Meton: (*geschrokken*) Is er een revolutie op komst?
 Peisetairos: O nee hoor.
 Meton: Wat dan?
 Peisetairos: Nou gewoon, we slaan graag intellectuelen in elkaar.
 Meton: Misschien moet ik er dan inderdaad maar vandoor. (*loopt stilletjes weg*)
 Peisetairos: Doe maar, want voor je het weet is het te laat. (*geeft Meton een trap na*) Daar zo! Ga jezelf maar lekker opmeten.

De bovenstaande passage is extra grappig omdat Meton een werkelijk bestaand persoon was. We weten niet zo veel over hem, behalve dat hij in Kolophon (een wijk nabij het stadscentrum van Athene) een apparaat had opgesteld waarmee men, door de lengte van de schaduw te meten die een zuiltje op de grond wierp, het verloop van het zonnejaar kon volgen. Het bepalen van de langste en de kortste dag van het jaar – de zogenaamde zonnewenden – was voor de Atheners des te belangrijker, omdat hun jaar bestond uit tien maan-maanden van 30 dagen: een systeem dat al heel snel uit de pas gaat lopen met het zonnejaar van 365 dagen. Meton had een systeem ontworpen om dat uit de pas lopen in kaart te brengen: een cyclus van 19 zonnejaren, die corresponderen met 235 maan-maanden... best een prestatie.

In de *Vogels* wordt Meton echter volkomen belachelijk gemaakt: het ‘opmeten van de lucht’ is natuurlijk op zich al een hopeloze onderneming, en als Meton zegt, ‘dan krijg je een cirkel in het vierkant’, dan belooft dat weinig goeds over zijn wiskundige competentie. Toch zijn de handelingen die hij verricht wel na te volgen: eerst tekent hij – waarschijnlijk met een breed handgebaar – een halve cirkel in de lucht (het ‘pannedeksel’) en daarna, van uit het centrum daarvan, rechte stralen naar buiten toe. De resulterende figuur moet er ongeveer zo uitgezien hebben als het plaatje hieronder... met dien verstande dat er van zijn luchttekening in feite natuurlijk helemaal niks te zien is, zoals Peisetairos fijntjes opmerkt.

Als hij de laatste bemoeial heeft afgepoeierd, slacht Peisetairos een kippetje bij wijze van stichtingsoffer. Dan zegt hij:

- 6.5 Peisetairos: Wel vreemd dat er nog niemand is komen vertellen hoe het met de muur staat. (*kijkt om*) O, daar komt er net één aan, hij hijgt als een marathon-loper!
- Vogel: (*hijgend*) Waaristie-waaristie-waaristie-waaristie-waaristie-waaristie?! Waar is Peisetairos onze Grote Leider?
- Peisetairos: Hier.
- Vogel: Uw muur is af!

- Peisetairos: Goed nieuws!
- Vogel: Het is een meesterwerk geworden. Van boven is hij zó breed dat je er een race met paarden zo groot als die van Troje op kan houden.
- Peisetairos: Herakles nog aan toe!
- Vogel: En hoog dat hij is! Ik heb 'm zelf opgemeten, hij is wel honderd vadem.
- Peisetairos: Poseidon nog aan toe, dat is hoog! Wie heeft dat gedaan?
- Vogel: De vogels, en niemand anders! Er kwam geen Egyptische baksteenlegger, geen metselaar en geen timmerman aan te pas, ze hebben het eigenhandig gedaan, het was wonderbaarlijk! 30.000 kraanvogels uit Libyë brachten de stenen voor het fundament in hun krop, en de kwartelkoninkjes pikten ze op maat met hun snavels! 10.000 oievaars maakten bakstenen en de roerdompen en andere waadvogels brachten het water de hemel in.
- Peisetairos: En de klei?
- Vogel: Dat deden de reigers, in troggen.
- Peisetairos: Echt? Hoe kregen ze de klei dan in die troggen?
- Vogel: Dat was echt geniaal! De ganzen staken hun voeten er in bij wijze van schep en ze schepten het zo in de reigers hun troggen.
- Peisetairos: Voetenwerk dus!
- Vogel: En dan had je nog de eenden met hun schortjes voor, die legden de bakstenen, en dan kwamen de zwaluwen met pleister in hun snavels, en ze gebruikten hun staart als plamuurmes!
- Peisetairos: Nou, niemand die ooit nog een aannemer inhuurt! En verder? Het timmerwerk?
- Vogel: De timmervogels waren de spechten, met hun snavel boorden ze de poorten uit. Wat een herrie, alsof er een drillboor aan stond! Op elke poort zit nu een deur met een grendel en een wachtpost erbij, en er wordt gepatrouilleerd door vogels met een belletje. Op de uitkijktorens staan alarmvogels met vuurbakens in de aanslag. Zo, en nu ga ik in bad.

Ondanks dit uitgebreide verslag is het natuurlijk volstrekt onduidelijk, hoe we ons deze muur-in-de-lucht nou voor moeten stellen. Een 'gewone', verticale muur kan onmogelijk de functie vervullen die Peisetairos voor ogen stond. Een horizontale muur zou dat wel doen... maar is een horizontale muur nog wel een muur te noemen? De enige écht effectieve muur zou, strikt genomen, de halve cirkel AFDGB (zie het plaatje op de vorige pagina) moeten volgen; maar of dat ook echt is wat de vogels gebouwd hebben, blijft onuitgesproken.

In de laatste scènes van de *Vogels* blijkt, dat Peisetairos' muur in ieder geval het door hem bedoelde effect heeft. Zijn wachtposten onderscheppen Iris, de boodschapper van de goden, en er verschijnt een gezantschap bestaande uit onder meer Posiedon en Herakles om te onderhandelen over het doorlaten van de offerwalm. Uit erkentelijkheid voor wat hij voor hen heeft gedaan, biedt de mensheid Peisetairos bovendien een ere-kroon aan.

- 6.6** Vogel: (*buiten adem*) Heil Peisetairos, heil gezegende, meest wijze, meest illustere, meest wijze, meest...glibberige ... driemaal gezegende... meest... wijze... (*terzijde*) Kan iemand alsjeblijft zeggen dat ik op mag houden?

Peisetairos: O ja. Wat is je boodschap?
 Vogel: De mensheid eert u met deze gouden kroon voor uw wijsheid!
 Peisetairos: Dank je wel. Maar waar heb ik die eer aan te danken?
 Vogel: O stichter van deze prachtige luchtstad, ziet u dan niet wat voor status u hebt onder de mensen? Weet u dan niet dat letterlijk *iedereen* fan is van dit land? Voordat u deze stad gebouwd hebt was iedereen fan van Sparta. Droegen ze lang haar, deden ze aan de lijn, douchten zich nooit, Sokrateerden een beetje en liepen met knuppels rond. Nu zijn het allemaal vogelomanen! Ze doen gewoon de hele tijd alsof ze vogels zijn! 's Ochtends vroeg gaan ze van stok, net als wij, op zoek naar boekenwurmpjes in de bibliotheek, en dan scherpen ze hun snavels in de rechtszaal. Het gaat zo ver met hun vogel-gekke dat ze allemaal vogelnamen aannemen! Menippus heeft zijn zoontje Leeuwerik genoemd, Opountios heet Van der Raaf, Philokles heet IJsvogel, Theogenes met z'n lange nek heet Ooievaar, Lykourgos gaat als Ibis door het leven, Chairefon begreep het niet zo goed en noemt zich Vleermuis, Syrakosios heet Van der Gaai, en Meidías Van der Kwartel, hij tolt ook rond over straat als een kwartel die een klap voor z'n kop gehad heeft. O, en in hun vogelfilie zingen ze allemaal vogelliedjes over zwaluwen en eenden, ganzen en duiven, of alleen maar over veren en een vleugel. Zo is het nu daar beneden!

En dan eindigt het toneelstuk met het huwelijk tussen Peisetairos en een knappe jonge nachtegaal... Zo'n drie uur lang heeft het Atheense publiek kunnen genieten van liedjes, dansjes en kostuums, van flauwe grappen en van een absurd verhaal over Wolkkoekoekerdam. Heeft Aristofanes' *komoidía* daarnaast ook een serieuze boodschap? Misschien wilde de schrijver het mijmeren over een ideale stad – iets waar professionals als Hippodamus (zie Hoofdstuk 4) en ernstige denkers als Plato en Aristoteles (Hoofdstuk 5) zich graag aan bezondigen – belachelijk maken. Misschien wil hij ook laten zien dat het stichten van een stad vaak een schaduwzijde heeft: Peisetairos begint, naarmate het stuk vordert, in ieder geval steeds meer fascistoïde trekjes te vertonen. Hoe dan ook kunnen we aan *Vogels* zien, dat de 'ideale stad' een onderwerp was dat iedereen aanging, niet alleen een paar specialisten.

vragen:

- 1) Noem tenminste drie overeenkomsten tussen de in dit hoofdstuk verzamelde fragmenten uit Aristofanes' *Vogels* en de teksten die je in Hoofdstuk 5 gelezen hebt.
- 2) Hoe zou jij je een 'muur-in-de-lucht' voorstellen, zoals Peisetairos die bedoelt? Teken je voorstel.

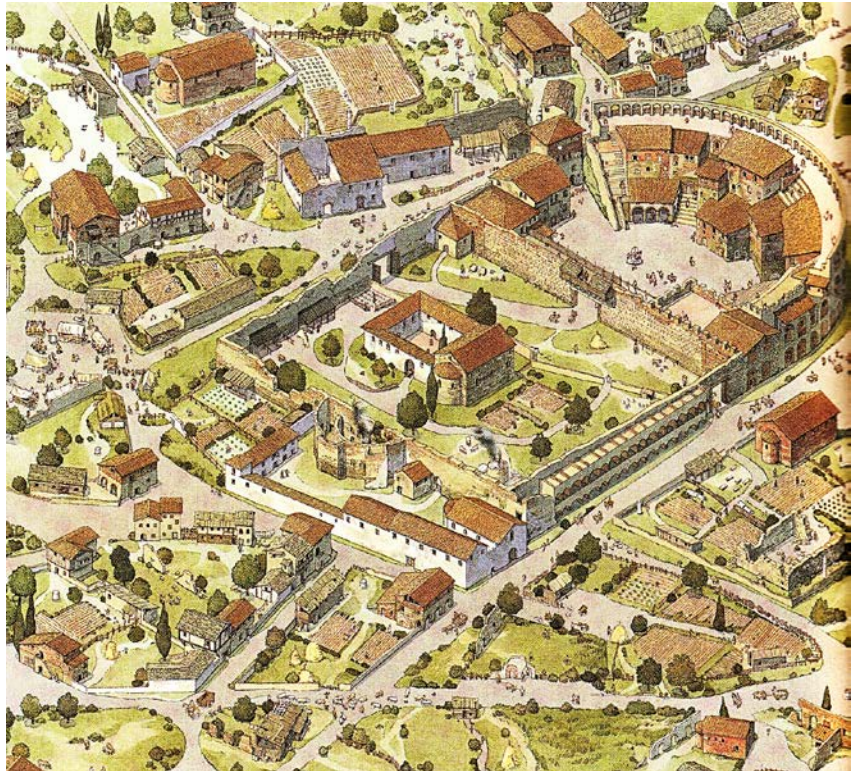
verantwoording:

Tekst 6.1-6: Aristofanes, *Vogels* 173-196, 550-574 (met een kleine weglating), 809-844 (met weglatingen), 995-1020, 1118-1164 en 1271-1307. Uitgebreid bouwkundig commentaar op tekst 6.5 in R.E. Wycherley, 'Aristophanes, *Birds* 995-1020', *Classical Quarterly* 31 (1937) 22-31, met de kritische kanttekeningen in N. Dunbar, *Aristophanes: Birds* (1995) 550-562.

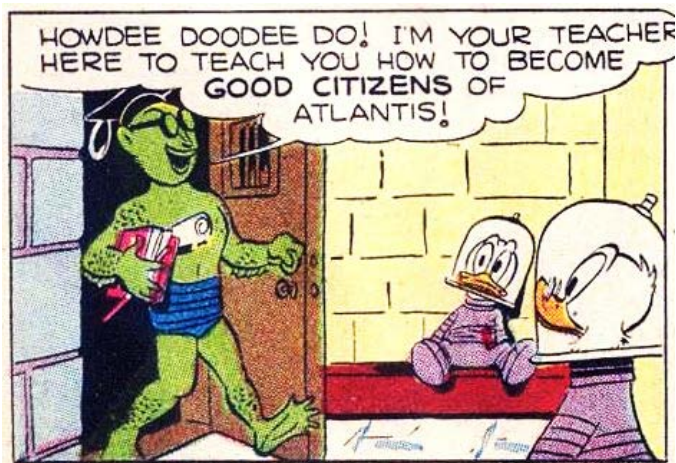
7. Atlantis

Er is weinig over van de steden die de Grieken en de Romeinen hebben gebouwd. Af en toe staat er nog ergens een tempel, een theater of een zuilengang overeind. Meestal komt dat, doordat men in latere tijden voor zo'n gebouw een nieuwe bestemming vond: het diende dan als kerk of als badhuis. Heel soms kun je in het stratenplan van een moderne stad nog iets terug zien van wat er vroeger stond. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het Piazza Navona in Rome, een plein dat nog steeds de vorm heeft van de paardenrenbaan die er ooit gelegen heeft. Vaker zijn de steden van de oudheid helemaal aan het zicht onttrokken, doordat men over de resten heen is blijven bouwen, of gewoon doordat de boel bedekt is geraakt door een laag aarde of steengruis.

Ook van de ideale steden die in dit boek besproken worden – het Magnesia van Plato's Kretenzer, dat nooit bestaan heeft, of die malle vogelstad van Peisthetairos – is er vandaag de dag weinig terug te vinden. Dat komt, doordat de politieke opvattingen van waaruit deze steden bedacht zijn, minder actueel werden. Nou ja, die muur van Wolkkoekoekerdam, die doet wel erg denken aan de muur tussen Mexico en de VS, waar de Amerikaanse president Donald Trump lange tijd de mond van vol had... maar verder doen we niet zoveel meer met het Griekse en Romeinse stadsdenken.

Middeleeuwse bebouwing in de voormalige renbaan van Domitianus, het latere Piazza Navona (Rome).

Op één uitzondering na: Atlantis. Die naam spreekt nog steeds enorm tot de verbeelding. Alleen al in de *Donald Duck* verschenen in de loop der tijden tientallen Atlantis-verhalen; ieder jaar wordt er wel ergens een nieuwe documentaire over gemaakt; en eens in de zoveel tijd is er weer iemand, die zeker weet dat hij de locatie van het in zee verzonken continent heeft weten te vinden. Laatst nog, in Indonesië...

Weinig mensen realiseren zich daarbij, dat Atlantis een bedenkfel is uit het klassieke Griekenland: zó ‘echt’ is deze ideale stad door de eeuwen heen gaan lijken. Zelfs mensen die beter zouden moeten weten, geleerden die zich hun leven lang alleen maar bezig houden met Griekse teksten, weigeren dat nog wel eens te accepteren. Die gaan dan op zoek naar de ‘bronnen’ voor het Atlantisverhaal... Tevergeefs, natuurlijk: net zo vergeefs als al die zoektochten naar de locatie van de verzonken stad.

Fantasie-voorstelling van Atlantis, van het populair-wetenschappelijke nieuws-blog collective-evolution.com

Wat is Atlantis? Heel in het kort: een groot eiland in de Atlantische oceaan, dat door toedoen van haar hoge technologische en politieke ontwikkeling een bedreiging vormde voor de landen van Europa. Alleen het dappere Athene bood nog weerstand aan deze bedreiging, maar nadat de Atheners in een geweldige oorlog het leger van Atlantis verslagen hadden, maakte een natuurramp een einde aan zowel de Atlantische als de Europese beschaving, en begon de wereld opnieuw.

Klinkt bekend? Natuurlijk: dat is immers gewoon de plot van *Star Wars*, of die van *The Lord of the Rings*, of die van de Marvel-saga, maar dan geplaatst in de klassieke oudheid. En net zoals de auteurs van *Star Wars*, *The Lord of the Rings* en de Marvel-films in die fantasy-verzinsels hun eigen filosofische en politieke opvattingen verstopt hebben, heeft Plato – want die is het, die het allemaal bedacht heeft – in het Atlantis-verhaal zijn gedachten over de ideale stad verwerkt.

Zoals Plato het vertelt, begint het allemaal op het jaarlijkse feest voor de godin Athena met een lang gesprek tussen vier Grieken: Hermokrates, Timaios, Sokrates en Kritias. Kritias neemt het woord:

7.1 ‘Moet je horen, Sokrates, het is een vreemd verhaal, maar wel waar gebeurd. Dat zegt Solon tenminste, en die was de wijste van de zeven wijste mannen van Griekenland. Die Solon, moet je weten, was een goede vriend van mijn overgrootvader Dropides, en Dropides vertelde het aan mijn grootvader Kritias, en toen wij nog jong waren heeft opa Kritias het weer aan ons verteld. Hij vertelde dat de Atheners heel vroeger allemaal geweldige dingen gedaan hebben die men inmiddels vergeten is, maar dat er één heel erg bijzondere daad was, die op deze feestdag voor de stadsgodin best weer eens verteld mag worden.’

‘Wat was dat dan voor verhaal, dat je overgrootvader van Solon heeft gehoord?’, vroeg Sokrates.

‘Nou, toen opa Kritias het vertelde, toen was ik ’n jaar of tien en hij al tegen de negentig, ik weet het nog goed, het was op de jaarlijkse Knaapjesdag. We moesten allemaal gedichten voordragen, onder meer die van Solon, die toen nog relatief nieuw

waren, en iemand in het gezelschap zei, misschien wel alleen maar om Kritias een plezier te doen, dat hij van mening was dat Solon niet alleen de wijste mens maar ook de beste dichter van de oudheid was. Kritias glimlachte en zei: ‘Ach, gedichten schrijven was voor Solon niet meer dan een hobby, anders had hij het verhaal wel opgeschreven dat hij uit het verre Egypte hierheen bracht... en had hij dat gedaan, dan zou hij de beroemdste dichter van allemaal geweest zijn, nog beroemder dan Homeros.’ Toen vroeg iemand, ‘Wat was dat dan voor een verhaal, Kritias?’, en Kritias zei: ...’

Kun je het nog volgen? Dus: Kritias vertelt dat zijn opa hem... juist. En het verhaal dat Solon uiteindelijk in Egypte te horen kreeg luidt als volgt:

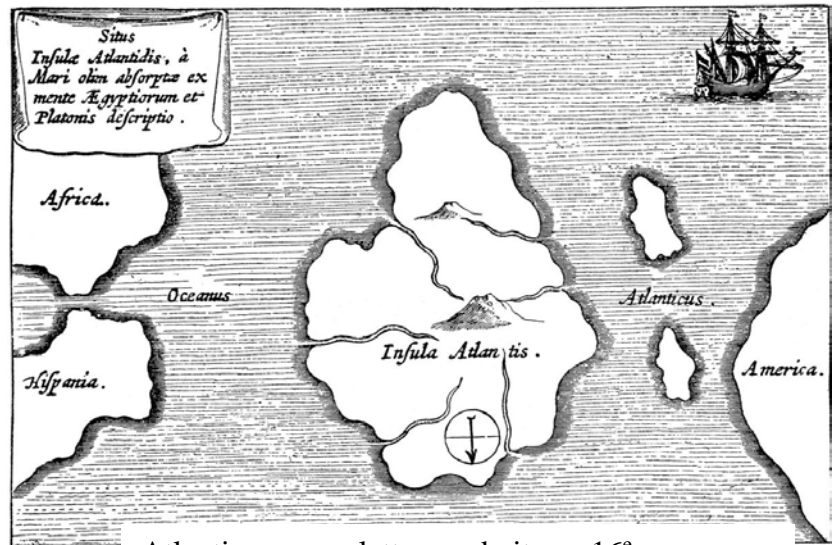
7.2 ‘In onze heilige boeken staat geschreven dat de wereld zoals wij die kennen 8.000 jaar oud is. De mensen van daarvoor, van 9.000 jaar geleden dus, die leefden al volgens de wetten die wij hier in Egypte nu ook nog hebben, en die vroeger dus ook bij u in Griekenland golden. De staat was toen verdeeld in verschillende klassen: priesters, ambachtslieden, herders, jagers en landbouwers, en er was een klasse van soldaten, die helemaal los stond van de andere klassen en de wettelijke opdracht had om zich enkel met oorlogvoering bezig te houden. Zij hadden, net als wij hier, dezelfde wapenrusting als die godin van u, Athena... Nou, toen Athena dat allemaal zo ingericht had, toen stichtte zij uw stad, en ze koos daarvoor een gebied met een gematigd klimaat, omdat daarin de verstandigste mensen gedijen: de wetenschap is haar immers net zo lief als de oorlogvoering. De Atheners van 9.000 jaar geleden waren de meest voortreffelijke mensen op aarde, want zij waren door de goden opgevoed. Zij hebben dan ook van alles gepresteerd, zoals hier geschreven staat, maar één daad was wel heel bijzonder. In onze heilige boeken staat beschreven hoe een groot leger uw stad bedreigde, in zijn opmars tegen Europa en Azië. Dat leger was afkomstig uit de richting van de Atlantische oceaan. Daar kon men toen namelijk nog varen, en er lag, tegenover de monding die u de Zuilen van Herakles noemt, een eiland dat groter was dan Afrika en Azië tezamen; en van dat enorme eiland kon men oversteken naar andere eilanden, en van die eilanden weer naar een enorm vasteland aan gene zijde, omsloten door de oceaan. Het land dat wij kennen, hier aan de Middellandse Zee, is in feite niet meer dan een soort haven met een nauwe toegang: het échte vasteland, dat ligt er dus omheen.

Nou, op dat eiland Atlantis lag een indrukwekkend groot koninkrijk, waarvan de macht niet alleen over het eiland zelf maar ook over de andere eilanden en een deel van het vasteland strekte. Ook hadden de Atlantisbewoners de landen aan de Middellandse Zee al veroverd: Libyë en de landen van Europa tot en met Italië. Die enorme overmacht probeerde dus in één grote veldslag uw land en het onze te onderwerpen, zodat het het hele Middellaandse zeegebied in zijn macht zou hebben. Toen heeft uw stad, beste Solon, laten zien wat hij waard was. Alle andere steden overtrof Athene in vastberadenheid en kennis van zaken; op eigen kracht én in samenwerking met andere steden, als die het niet af lieten weten, heeft Athene zich tegen de vijand verdedigd, en niet alleen dat, het heeft ook de andere landen aan de oostelijke Middellandse Zee voor slavernij behoed en de landen die binnen de grenzen van Herakles liggen bevrijd.

Maar kort daarop deden zich hevige aardbevingen en overstromingen voor, en in het bestek van één dag en nacht is toen uw leger helemaal door de aarde verzwolgen. En in datzelfde etmaal verdween ook het eiland Atlantis: het verdronk in de zee. Daarom is ook

nu nog de zee daar ter plaatse onbevaarbaar, omdat er waar het eiland vroeger was nu een modderige ondiepte in de weg ligt.'

Na deze warming-up kan Kritias bijna niet wachten om meer gedetailleerd over Atlantis en haar strijd met het oude Athene te vertellen. Hij heeft er de hele voorgaande avond op zit-ten oefenen, zegt hij, zodat hij er zeker van zou zijn, alle details die hij van zijn grootvader hoorde dóór te kunnen vertellen. Maar hij moet nog even geduld hebben, want eerst komt Timaios met een uitgebreid verhaal over het ontstaan van de kosmos. Dan mag Kritias weer. Hij begint met een beschrijving van het prehistorische Athene:

Atlantis op een plattegrond uit een 16^e-eeuwse publicatie (NB het Noorden ligt beneden!).

7.3 Vanuit het binnenland steekt het land waar Athene op gebouwd was een flink stuk in de zee, als een soort voorgeberge. Overal rondom dit uitstekende stuk land valt de kust steil naar beneden, de zee in. In de 9.000 jaar die sindsdien verstreken zijn heeft de ene na de andere overstroming plaatsgevonden, en daarbij is er heel veel grond van het hoger gelegen land naar beneden gespoeld. Elders veroorzaakten dergelijke natuurrampen grote afzettingen van klei, maar in Athene spoelde alles weg, de diepte van de zee in. Wat er overbleef is net een onherbergzaam, kaal eiland: vergeleken met wat het ooit geweest is, lijkt het nog het meest op het geraamte van een man die langdurig ziek is geweest. De rijke, vruchtbare bodem is verdwenen en het magere lichaam van het land is alles wat je nog kunt zien. Vóór die tijd was ons land weelderig begroeid, heuvelachtig met een rijke grond. In de bergen waren dichte wouden, waar vandaag de dag nog maar een paar sporen van over zijn. Nu groeit er op onze bergen nauwelijks genoeg voor de bijen, maar destijds... In onze oudste gebouwen zijn er nog dakbalken verwerkt die men sneed uit de omgehakte bomen uit die oerbossen. Met het loof en de vruchten voedde men grote kudde vee.

De jaarlijkse regenbuien die Zeus ooit zond gingen niet verloren, zoals nu, nu het water over de harde kale grond recht in zee stroomt. Nee, de bodem nam de regen in zich op en hield het verborgen in een grote opslagplaats, van boven afgedekt met klei. Het water dat de bodem ontving raakte verspreid over al de holtes van het aardoppervlak en kwam boven in allerlei riviertjes en bronnen. (...)

En dan de stad. Die was als volgt ontworpen. De akropolis zag er toen heel anders uit dan nu. Eén enorme, stormachtige nachtelijke regenbui heeft, geholpen door een aardbeving de akropolis ontdaan van al zijn grond en gereduceerd tot een kaal stuk steen. (...) Vóór die rampzalige gebeurtenis strekte de akropolis van de Eridanos tot de Ilissos en omvatte de Pnyx en de Lykabettos. Er lag een dikke laag aarde op en hij was van boven vrijwel helemaal vlak. Aan de voet van de toenmalige akropolis leefden de handwerkers en de boeren wier land aan de akropolis grensde; bovenop leefden de krijgers, in afzondering van de rest van de bevolking. Zij vormden als het ware één huishouden, met

in hun midden het heiligdom van Athena en Hephaistos, dat men omsloten had met een lange muur. Zij woonden aan de noordkant van de toenmalige akropolis, in gemeenschappelijke behuizing en zij gebruikten hun maaltijden in gezamenlijke ruimtes; dat was hun winterkwartier. Alles wat ze nodig hadden, dat werd geleverd door gemeenschappelijke diensten, zowel in hun eigen behuizing als in die van de priesterklasse. Goud en zilver gebruikten ze niet, dat hadden ze niet nodig: ze bouwden hun huizen op een smaakvolle manier die het midden hield tussen karig en ordinair, en in die huizen werden ze zo oud dat zij van het gezelschap van hun kleinkinderen konden genieten. Als ze kwamen te overlijden, erfden hun kinderen, die net als zij waren, hun plaats in de maatschappij. In de zomermaanden lieten zij hun moestuinen, sportscholen en gezamenlijke eetzaal voor wat ze waren en trokken naar de zuidkant van de akropolis, die ze op een zelfde manier hadden ingericht.

Reconstructie van Athene in de tijd van Plato (4^e eeuw v.Chr.), met rechtsboven de Akropolis. In Kritias' vertelling van de Atlantismythe besloeg de Akropolis oorspronkelijk het gehele oppervlak van Athene, en zijn de huidige Akropolis en de Pnyx (rechtsonder) schamele overblijfselen.

Na deze idealiserende beschrijving van het oer-Athene gaat Kritias verder met de natie die de Atheners ten oorlog dreef: Atlantis. Hij legt van tevoren uit dat de naam 'Atlantis', net als de namen van de verschillende onderdelen van de Atlantische staatsinrichting, Grieks zijn omdat Solons zeglieden, de Egyptenaren, ze in het Egyptisch vertaald hadden, en Solon zelf deze Egyptische termen in het Grieks heeft omgezet. Dat lijkt maar een kleinigheid, deze toelichting, maar het versterkt de geloofwaardigheid van wat hij vertelt wel aanzienlijk. Kritias begint zijn relaas met de mededeling dat de Atlantiden afstammelingen zijn van Poseidon, die bij de verdeling van de werelddelen Atlantis toebedeeld had gekregen. Hun oer-moeder was Klito. Zij huisde met haar familie op een prachtige hoogvlakte midden op het eiland Atlantis:

- 7.4** Toen Klito's ouders overleden waren, vatte Poseidon een hevige verliefdheid voor haar op, en hij had gemeenschap met haar. Om de hoogvlakte waarop zij woonde tot een burcht te maken, schiep hij een systeem van concentrische ringen van afwisselend zee en land, met de hoogvlakte in het midden. Sommige kringen waren breed, andere nauw. Er waren twee landkringen en drie zee-kringen, en het was alsof Poseidon een geodriehoek en een

passer had gebruikt, zo regelmatig waren ze gevormd. De afstanden tussen de kringen stonden in volmaakte verhouding tot elkaar, maar omdat er nog geen navigatietechniek bestond, was de hoogvlakte onbereikbaar voor mensen.

Poseidons bedoeling was dan ook, om het eiland voor zichzelf bewoonbaar te maken, en met dat doel voor ogen schiep hij een fabelachtige schoonheid. Uit twee onderaardse stromen maakte hij bronnen, een koude en een warme, en hij produceerde allerlei gewassen, zodat het eiland volledig zelfvoorzienend was. Bij Klito verwekte hij vijf mannelijke tweelingen, en hij verdeelde de totale oppervlakte van zijn eiland in tien provincies. De eerstgeborenen van elk tweelingpaar mochten met hun moeder op de hoogvlakte wonen die het centrum van het systeem vormde, omdat dat het grootste en rijkste gebied was. Zij waren dan ook koning over hun tweelingbroers, die de rest van het dichtbevolkte Atlantis bestuurden. (...)

Door de eeuwen heen vergaarden de Atlantiden meer rijkdom dan enige beschaving voor hen ooit verzameld had, en ze zetten een bijna onhaalbare standaard voor latere beschavingen. Alles wat men op het eiland nodig had, zowel in het centrum als elders, daarin kon worden voorzien. Hun heerschappij over de omringende gebieden verzekerde hun van allerlei import-producten, en in wat er noodzakelijk was voor hun overleven konden zij zelf voorzien. Door mijnbouw verkregen ze erts voor zachte én harde metalen. Her en der werd zelfs een metaal gedolven waar we vandaag de dag alleen maar over hebben horen spreken: *oreïchalkos*, dat in waarde destijds alleen voor zuiver goud onderdeed. Er groeiden genoeg bomen om in de houtbehoefte van het eiland te voorzien, en er was voldoende fauna voor veeteelt – nog afgezien van een omvangrijke olifantenpopulatie. Het areaal aan weiland was zó groot dat het niet alleen dieren kon voeden die nabij moerassen, langs meren en rivieren en in bergen en steppen leefden kon voeden, maar ook die olifanten, die meer eten dan alle andere diergroepen bij elkaar.

Alle aromatische gewassen die we nu kennen, kwamen al voor op Atlantis: zoetgeurende wortels en planten, kruiden, struiken, gom, bloemen, fruit, alles tierde er welig. Alle granen waar wij ons heden ten dage mee voeden waren vertegenwoordigd, en niet alleen dat: ook de gewassen waarmee wij onze dranken, spijzen en oliën verrijken, inclusief het gewas dat gewonnen wordt uit de toppen der bomen, dat moeilijk te winnen en te conserveren is en dat ons genot en plezier schenkt – waarmee we onze vermoeide gasten een opkikker bezorgen en dat we na het eten gebruiken om ons te hervatten. (...) De opbrengsten van al deze oogst en teelt gebruikten de Atlantiden om hun heiligdommen en paleizen te bouwen, hun havens en hun scheepswerven, en om de rest van hun land te verrijken.

Hoe dan? Dat zal ik u vertellen. Eerst bouwden ze bruggen, vanuit het paleis in het oude stadscentrum op de originele hoogvlakte naar de omringende landkringen. Dat paleis zelf werd overigens van koning op koning steeds fraaier gemaakt: iedere nieuwe koning maakte datgene, door al de hem ter beschikking staande middelen in te zetten, datgene wat door zijn voorganger al verfraaid was nóg fraaier. Het resultaat was een onderkomen dat in schoonheid en omvang werkelijk verbijsterend was.

Hun tweede project was de aanleg van een kanaal, van twee *plethra* breed en honderd voet diep. Van het centrum tot de buitenste zee-kring was dit kanaal vijftig stadiën lang. (...) Dit kanaal doorsneed de landkringen op hetzelfde punt waar de bruggen de landkringen met elkaar verbonden; het was overdekt, en de muren waren zo hoog, dat een trireme van de buitenste zee naar de binnenste zee-kring kon varen zonder het zeil te hoeven strijken. (...)

Het eiland in het centrum van het systeem, met het paleis er op, was vijf stadiën breed. Dit eiland was ommuurd met een ononderbroken stenen muur, en ook de landkringen en de bruggen die de landkringen met elkaar verbonden – ze waren één *plethron* breed – waren ommuurd, en waar de bruggen het water overstaken bouwde men wachttorens en poorten. Het steen voor al die bouwwerken dolven ze van onder het eiland in het centrum én van onder de binnenste en de buitenste landkring. Dat leverde drie kleuren steen op: wit, zwart en rood. Van de lege ruimtes waar ze het steen uit gedolven hadden, maakten ze dokken voor hun schepen: deze waren voorzien van een natuurlijk dak.

Een aantal van hun gebouwen maakten ze van één kleur steen, maar om zichzelf een plezier te doen bouwden ze ook met drie verschillende kleuren, als in een geweven tapijt, zó dat de plaatsing van de kleuren hun natuurlijke kenmerken het best aan het licht deed komen. Voor de bekleding van de muren rondom de landkringen gebruikten ze brons, dat ze aanbrachten alsof het een kleurstof was. De binnenkant van deze muren bekleedden ze met tin, en de muur van het eiland in het midden was helemaal bekleed met *oreïchalkos*. Het schitterde als een steeds veranderlijk vuur. (...)

Hun water haalden de Atlantiden, zoals reeds werd vermeld, uit twee bronnen, een koude en een warme. Beide stroomden gul en schonken hun in een wonderlijke frisheid het bij hun kenmerken behorende gebruik. De Atlantiden bouwden bronhuizen rondom de bronnen en plantten boomgaarden aan die bij de temperatuur van het bronwater pasten. Ook bouwden zij faciliteiten voor wateropslag bij elk van de bronnen. Die in het noorden van het eiland overdekten ze, bij wijze van badhuis. De koningen hadden hun eigen wateropslag, andere waren bijvoorbeeld bestemd voor vrouwen of voor het drinken van paarden en andere lastdieren. Ze waren allemaal navenant hun functie vormgegeven. Het water dat overschoot was bestemd voor het heilige woud van Poseidon, een uitzonderlijk vruchtbaar stuk grond waar bomen stonden van een buitengewone hoogte en schoonheid. De meest veraf gelegen stukken land irriteerde men middels kanalen die deels via de bruggen tussen de verschillende land-kringen liepen.

Heiligdommen voor de goden kon je overal aantreffen, net zoals land dat geormerkt was voor parken en sportscholen. Speciaal voor de mannelijke bevolking waren er op elk van de landkringen sportscholen met een renbaan voor paarden aangelegd. Op het centrale eiland was er een renbaan die over de hele cirkelvormige oppervlakte liep, en aan weerszijden van deze renbaan bevonden zich de barakken van de paleiswacht. Een garnizoen van betrouwbare soldaten was op de het dichtst bij het centrale eiland gelegen landkring gelegerd, maar de allerbetrouwbaarste soldaten hadden hun kampement rondom het paleis van de koning. In de scheepsdokken werd een grote vloot van triremen in permanente staat van paraatheid gehouden.

Dan beschrijft Kritias de natuurlijke gesteldheid van Atlantis – het paleis op het centrale eiland is gelegen in een prachtig berglandschap, dat de Atlantiden weliswaar aan hun infra-structuur onderworpen, maar toch grotendeels intact hebben gelaten – om zijn betoog te besluiten met een beschrijving van hun politieke instituties.

Jammer genoeg houdt de tekst op, precies op het moment dat Kritias aan zijn relaas van de oorlog tussen Atlantis en Athene toekomt: de laatste zin van Plato's *Kritias* luidt, '... en toen ze al hun troepen verzameld hadden...' – en dan niks meer. Ontbreekt er een stuk van de tekst? Of heeft Plato zijn *Kritias* gewoon nooit afgemaakt? Geleerden zijn het er niet over eens. Misschien was Plato wel minder geïnteresseerd in de oorlog dan in de beschrijving van de stad.

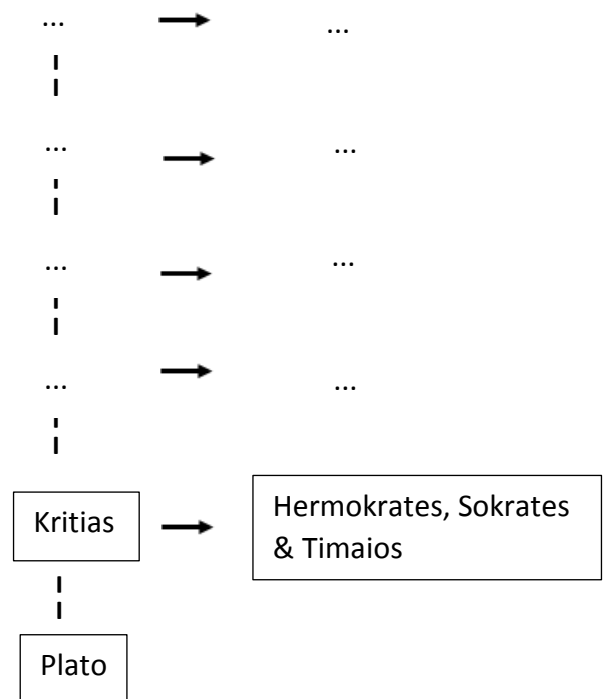
Of liever, in de beschrijving van de *steden*; want hoewel het vooral zijn beschrijving van Atlantis is, die tot de verbeelding van latere generaties bleef spreken, hangt die beschrijving nauw samen met die van het ‘Oude Athene’. In 1964 publiceerde de Franse geleerde Pierre Vidal-Naquet een heel geleerd artikel, onder de titel ‘Athene en Atlantis’, waarin deze samenhang centraal staat. Vidal-Naquet constateert twee dingen: ten eerste, dat het ‘Oude Athene’ van Kritias’ verhaal in veel opzichten het tegendeel is van het ‘moderne’ Athene van de 5^e eeuw v.Chr., waarin Plato en Kritias leefden; en ten tweede, dat Atlantis in sommige opzichten sterk lijkt op dat ‘moderne’ Athene. Net als Atlantis beschikt het 5^e-eeuwse, ‘moderne’ Athene over een grote vloot, is het in zekere mate zelfvoorzienend maar dankt het zijn luxe-producten aan de import, en heeft het een prachtig opgemaakte, centraal gelegen akropolis. Vidal-Naquets conclusie luidt, dat het Atlantis-verhaal helemaal geen mythe is over een exotisch land, maar een mythe over Athene. De oorlog tussen het ‘Oude Athene’ en Atlantis is, volgens hem, in zekere zin een oorlog tussen het oude *en het moderne* Athene: een onoplosbaar conflict tussen Athene’s geïdealiseerde oorsprong en het Athene zoals het in de 5^e eeuw v.Chr. geworden is. In zekere zin geldt die conclusie voor al het denken over de ‘ideale stad’: dat denken gaat altijd in de eerste plaats over ons zelf en onze eigen situatie.

vragen:

1) Maak een volledig schema van de oorsprong van het Atlantis-verhaal zoals Plato het vertelt. Het schema heeft de vorm van een stamboom:

2) In Kritias’ beschrijving van het ‘Oude Athene’ en Atlantis is een flink aantal aspecten van de ‘ideale stad’ herkenbaar, dat ook in eerdere hoofdstukken van dit boekje aan de orde is gekomen. Noem er tenminste drie.

3) Vidal-Naquet behoorde tot de wetenschappelijke stroming die men ‘structuralisme’ noemt. Structuralisten denken dat dingen alleen betekenis hebben dankzij hun overeenkomsten en verschillen met andere dingen: zij hebben geen betekenis van zichzelf. Vidal-Naquets analyse van het Atlantisverhaal is gebaseerd op zulke ‘structurele’ verhoudingen. Noem tenminste drie verschillen tussen het ‘Oude Athene’ en Atlantis.

verantwoording:

Tekst 7.1-4: Plato, *Timaios* 20d-26e; *Kritias* 111a-112c en 113c-117d, met enkele weglatingen. Vidal-Naquets klassieke bespreking van de paradoxale relatie tussen het ‘Oude Athene’ en Atlantis is ‘Athènes et l’Atlantide’, in zijn *Le chasseur noir* (1991²) 335-360; zie ook Vidal-Naquets *L’Atlantide. Petite histoire d’un mythe platonicien* (2005). De volledige tekst van Plato’s Atlantis-vertelling, die verdeeld is over de *Timaios* en de *Kritias*, is uitgegeven, met commentaar en Engelse vertaling, door C. Gill, *Plato’s Atlantis Story* (2017²).

Griekse en Romeinse afstands- en oppervlaktematen

Enkele veel voorkomende Grieks/Romeinse afstandsmaten vormen een samenhangend systeem, gebaseerd op een nogal onandige combinatie van een zestallig én een tientallig stelsel:

<i>schoinos</i>	stadium	<i>plethron</i>	vadem	<i>bèma</i>	=
1	60	360	6.000	14.400	10.800 meter
	1	6	100	240	180 m.
		1	16,6	40	30 m.
			1	2,4	1,80 m.
				1	0,75 m.

Het woord *bèma* (βῆμα) betekent letterlijk ‘stap’, en een vadem is de afstand, als je beide armen strekt, tussen je twee vingertoppen. Daarnaast gebruikten Grieken en Romeinen nog enkele maten die gebaseerd zijn op de lengte van bepaalde lichaamsdelen:

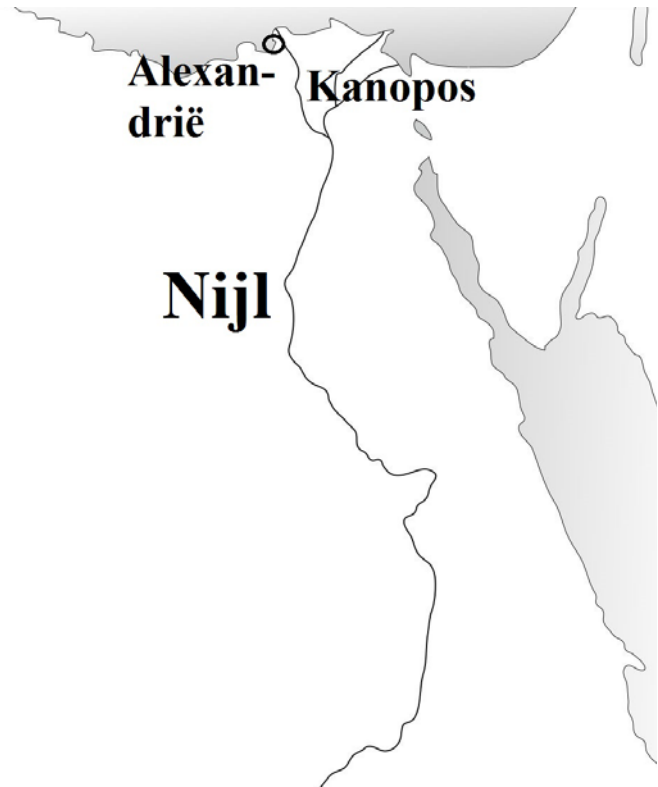
duim	0,12 m
voet	0,33 m
el	0,45 m

Deze maten passen echter niet in het hierboven genoemde systeem. En om het allemaal nog wat verwarrender te maken, het *plethron* is, behalve een lengtemaat, ook de meest gangbare *oppervlaktemaat*:

$$1 \text{ plethron} = 100 \times 100 \text{ voet} = \text{ca. } 900 \text{ m}^2$$

8. Alexandrië

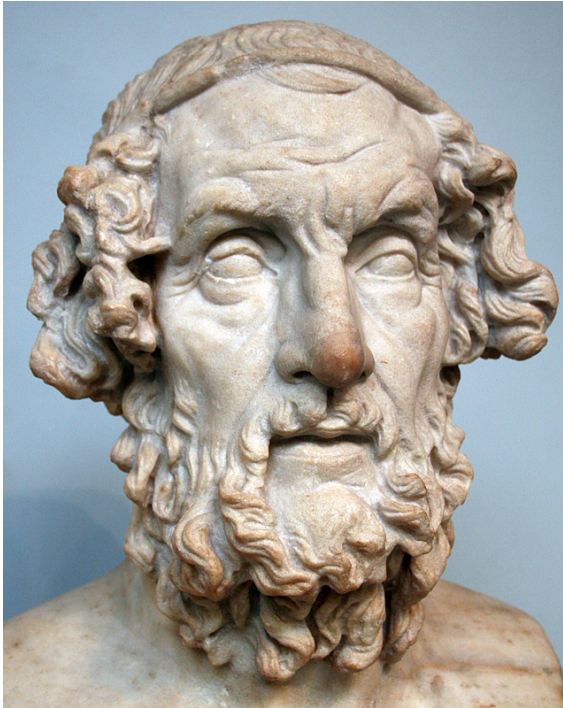
De datum 7 april 331 v.Chr. is er een om te onthouden: het is de dag waarop Alexander de Grote de naar hemzelf genoemde stad Alexandrië stichtte – en in de eeuwen die volgden zou Alexandrië een enorm belangrijke rol in de wereldgeschiedenis gaan (en blijven) spelen. Hoe die stichting en de daaropvolgende bouw van de stad in hun werk zijn gegaan, is helaas niet helemaal duidelijk. Dat komt nu eens niet, doordat we geen historische bronnen over deze gebeurtenis hebben. Integendeel: er zijn er wel vier – of eigenlijk vijf – die elkaar op belangrijke punten aanvullen. Het probleem is alleen, dat deze bronnen elkaar ook op belangrijke punten *tegen* spreken. In de meeste geschiedenisboekjes zul je, als je in deze materie geïnteresseerd bent, één versie te lezen krijgen: dan heeft de auteur van het betreffende geschiedenisboek de keuze al gemaakt. In dit boekje worden de bronnen allemaal gepresenteerd, zodat je zelf kunt bekijken wat de overeenkomsten en verschillen zijn, en zelf kunt bedenken wat de meest waarschijnlijke versie is. Je zult zien dat daarbij een groot aantal van de thema's die in de voorgaande hoofdstukken aan de orde zijn geweest, opnieuw een rol spelen.

Ons eerste verslag is van de Romeinse schrijver Lucius Flavius Arrianus (1^e eeuw n.Chr.). Arrianus had boeken op zijn naam staan over nogal uiteenlopende onderwerpen, variërend van de filosofie van Epiktetos tot de opvoeding van honden. Hij had een onverklaarbaar hoge dunk van zijn eigen schrijverschap en laat ons in de inleiding van zijn boek over Alexander de Grote weten dat hij dit thema vooral gekozen heeft, omdat hij het wel bij zijn status vond passen. Hij vertelt:

- 8.1** Van Memphis voer Alexander met zijn lijfwacht, zijn boogschutters en nog twee legeronderdelen de Nijl af, richting de zee. Toen hij in Kanopos aankwam, maakte hij eerst een rondvaart over het Mareotis-meer; hij ging aan land op de plek waar nu de naar hem genoemde stad Alexandrië ligt. Dat leek hem een goede plek om een stad te stichten, een stad die heel welvarend zou worden. Hij kon zich nauwelijks beheersen om meteen aan het werk te gaan: hij ontwierp eigenhandig de plattegrond, wees de locatie van de agorá aan, bepaalde hoeveel tempels er voor welke goden gebouwd moesten worden (...) en tekende de omtrek van de stadsmuur. Toen bracht hij een offer voor het welslagen van het project. Er wordt verteld – en het lijkt mij niet ongeloofwaardig – dat toen Alexander de omtrek van de muur wilde markeren, zijn medewerkers niets hadden om dat mee te

doen. Toen gaf Alexander opdracht om het gerstemeel dat zij bij zich hadden om pap te maken op de grond te strooien, en zo de omtrek van de muur te markeren.

Borstbeeld van Homeros uit de 4^e eeuw v.Chr. – zo stelde men zich de auteur van de *Ilias* en de *Odysseia* ten tijde van Alexander voor.

Nauw verwant aan Arrianus' versie is die van de de Griekse auteur Ploutarchos (1^e eeuw n.Chr.). Ook Ploutarchos was een veelschrijver: behalve essays over de opvoeding, de liefde, de vraag of dieren verstand hebben en allerlei religieuze onderwerpen publiceerde hij biografieën van tientallen beroemde Grieken en Romeinen. Halverwege zijn levens-beschrijving van Alexander de Grote vertelt hij, dat deze in zijn reisbagage een bijzonder dierbaar exemplaar van Homeros' *Ilias* had, dat hij in een kistje bewaarde:

8.2 Nou, als we mogen geloven wat de inwoners van Alexandrië (volgens Herakleides) beweren, dan was dat Homeros-boek Alexander goed van pas gekomen bij zijn veroveringstocht! Alexander zou namelijk van plan zijn geweest een grote, dichtbevolkte Griekse stad te stichten, en hij had daar al een locatie voor in gedachten, de landmeters stonden al klaar om aan de slag te gaan. Toen droomde hij op een nacht het volgende. Een oude man met lang haar en een eerbiedwaardig voorkomen kwam naast zijn bed staan en droeg de volgende verzen voor:

Daar ergens ligt in de klotsrijke zee, heel dicht bij Egypte
een eiland, Pharos, zo noemt men dat daar.

De volgende dag reisde hij naar Pharos, dat destijds inderdaad nog een eiland was, gelegen ten noorden van de Kanopos-tak van de Nijl (vandaag de dag is het aan het vasteland verbonden met een dijk). Wat hij aantrof was een plek met voortreffelijke eigenschappen: een soort landtong die zich uitstrekt tussen een binnenzee en open water dat uitmondt in een natuurlijke haven. Hij riep uit dat Homeros niet alleen een geweldige dichter maar ook een groot bouwkundige was, en liet de stad ontwerpen in overeenstemming met de in zijn droom aangewezen locatie. Alleen: men had geen krijt bij zich, dus nam men gerstemeel en tekende daarmee een halve cirkel op de donkere aarde, en vanaf die halve cirkel rechte, op elkaar toelopende lijnen, zodat het oppervlak de vorm van een soldatenmantel kreeg. Alexander was erg in zijn schik met dit ontwerp, maar weldra landde er een ontzaglijk grote zwerm vogels, afkomstig uit de richting van de rivier en de

binnenzee, het leek wel een wolk, zoveel waren het er, en ze verslonden al het gerste-meel. Zelfs de anders zo koelbloedige Alexander was nogal van streek door dit voorteken. De waarzeggers in zijn gevolg stelden hem echter gerust, de door hem te stichten stad zou welvarend worden en vele generaties tot moederstad dienen, en na zijn medewerkers het groene licht te hebben gegeven vertrok Alexander naar het orakel van Ammon in de afgelegen Siwa-oase.

Het is duidelijk dat Arrianus en Ploutarchos gebruik maken van dezelfde bronnen – waarschijnlijk de memoires van één van Alexanders medewerkers; maar het is ook duidelijk dat zij zich vrijheden ten opzichte van die gedeelde bron veroorloven. Onze volgende twee versies baseren zich op andere bronnen dan Arrianus en Ploutarchos. Zo vertelt Diodoros van Sicilië (1e eeuw v.Chr.), auteur van een omvangrijke *Wereldgeschiedenis*, dat Alexandros éérst naar het Ammon-orakel in Siwa ging en daarna pas opdracht gaf om Alexandrië te bouwen:

- 8.3** Hij tekende het bouwvlak uit en schetste vaardig het stratenplan en bepaalde dat de stad naar hemzelf Alexandrië heten moest. De stad had een gunstige ligging ten opzichte van de haven van het eiland Pharos, en Alexander koos de oriëntatie van het stratenplan zo, dat hij profiteerde van de Etesische winden die over zee woeien: deze winden boden verkoeling aan de inwoners en zorgden voor een gematigd klimaat en een goede gezondheid. De stadsmuur ontwierp Alexander zo, dat hij zowel zeer hoog als zeer sterk was. Gelegen tussen de zee en het binnenmeer heeft de stad maar twee nauwe toegangswegen, die in geval van nood makkelijk afgesloten kunnen worden. De stad heeft de vorm van een soldatenmantel en wordt in twee min of meer gelijke delen verdeeld door een prachtige lange straat, die van poort tot poort 40 stadiën meet. Hij is een *plethron* breed en wordt omrand met allerlei prachtige huizen en tempels. (...) Alexander belaste zijn medewerkers met de constructie van de stad en reisde, na zijn Egyptische zaken te hebben afgewikkeld, met zijn leger naar Syrië.

De ligging van Alexandrië: links voor ligt Pharos, het 'ei-land van Proteus', en achter de stad het Mareotismeer – reconstructie van J.C. Golvin.

Een uitgebreidere, en op sommige punten afwijkende beschrijving vinden we bij een auteur die we gemakshalve Kallisthenes noemen. Waarschijnlijk is dat onterecht: Kalisthenes was een filosoof en wetenschapper die met Alexander de Grote mee was gereisd naar Egypte, Syrië en Perzië. Hij overleefde de reis niet: de gedurende zijn veroveringstocht steeds argwanender wordende Alexander liet hem terechtstellen omdat hij betrokken zou zijn geweest bij een mislukte machtsgreep. Het boek dat wel aan Kalisthenes wordt toegeschreven – maar waarschijnlijk is dat dus ten onrechte, want het bevat allerlei gegevens die Kallisthenes onmogelijk kennen kon – is de *Alexander-roman*: een her en der zwaar gefictionaliseerde, maar toch ook heel goed geïnformeerde beschrijving van Alexanders avonturen. In de *Alexander-roman* lezen we uitgebreid over Alexanders bezoek aan het Ammon-orakel in de Siwa-oase. Daar krijgt hij van het orakel te horen:

Beste koning, ik ben Foibos-met-twee-hoorns, ik zeg u: als u altijd jong wil blijven, sticht dan uw roemrijke stad nabij het eiland van Proteus, daar waar heer Aion Ploutonios woont die de mateloze kosmos draaien doet op zijn vijf heuvels.

Dat lijkt toch verdacht veel op het advies dat Alexander in het verhaal van Ploutarchos in zijn droom van Homeros kreeg! Alleen, nu krijgt hij het dus van het orakel van Ammon (de ‘Foibos-met-twee-hoorns’ van de orakeluitspraak), bij een bezoek dat Alexander bracht voorafgaand aan de stichting van de stad, en niet, zoals Ploutarchos zegt, erna...

Maar dan gebeurt er iets gekks: opeens krijgen we twee verschillende versies voorgeschoteld van wat er vervolgens gebeurt. De eerste versie luidt als volgt:

- 8.4** Ter plekke aangekomen zag hij een enorme, tot in het oneindige uitgestrekte vlakte met in totaal zestien dorpen: Steiramfeis, Fanenti en Eudèmos, Akamès, Eupyros, Rhakotis, Hègiosa, Hyponès, Krambeitai, Krapatheis en Lyídiás, Pasès, Teresis, Nefelè, Mènuia en Pélasos. Het meest opvallend was Rhakotis: dat was dan ook de oudste. Langs deze zestien dorpen liepen twaalf kanalen die alle uitmondden in de zee. (...) De bouwmeesters in zijn gevolg, Kleomenes uit Naukratis en Deinokrátes van Rhodos, raadden Alexander af om een stad met zo’n omvang de bouwen, omdat hij onmogelijk genoeg mensen kon vinden om hem te vullen, en zelfs al zou hem dat lukken, dan zou het onmogelijk zijn om zoveel mensen van voldoende voedsel te voorzien, zo onmetelijk groot was het, en dan zouden de inwoners onvermijdelijk met elkaar slaags raken, want een kleine stad laat zich, zo zeiden zij, makkelijk met oog op het algemeen belang besturen, maar de inwoners van een stad met zo’n enorme omvang hebben nu eenmaal geen kennis aan elkaar, en dat moet wel mis gaan. Alexander ging overstag en zei tegen zijn bouwmeesters dat zij dan maar de stad moesten ontwerpen op het formaat dat hun het beste leek. Het terrein dat Kleomenes en Deinokrates aftekenden strekte van de Drakon bij de zandbank van Tafosiría tot de Agathodaimon bij de Kanopos, en van de Mendesios tot de de vlakte van Eurylochos en Melanthios. De inwoners van de verscheidene dorpen verzocht hij om te gaan wonen op een afstand van ten minste 20 stadiën van de stad: het betreffende land schonk hij hen, en zij mochten de naam ‘Alexandriërs’ voeren. (...) Eén van zijn bouwmeesters, Hyponymos, raadde Alexander aan om vóórdat

hij de fundamenten van de stad ging leggen, afwateringskanalen in de richting van de zee te graven. Dat deed Alexander, en daarmee werd Alexandrië de eerste stad van de wereld met zulke afwateringskanalen – die men sindsdien ‘hyponymen’ noemt, naar hun uitvinder Hyponymos uit Libyë.

In de tweede versie gebeurt er het volgende:

8.5 Ter plekke aangekomen zag Alexander dat er rivieren, kanalen en dorpen lagen. Vanaf waar hij stond kon hij, als hij in de richting van de zee keek, een eiland zien liggen en hij informeerde hoe dat eiland heette. De inboorlingen antwoordden: ‘Pharos: daar woonde Proteus. Op een hoge heuvel staat een gedenkteken van Proteus, dat wij geregeld bezoeken.’ Men leidde Alexander naar wat nu het heiligdom is en toonde hem een kist. Hij bracht er een offer aan de heilige Proteus en toen hij geconstateerd had dat het gedenkteken omgevallen was, liet hij het terstond herstellen. Daarna liet hij zijn medewerkers de omtrek van de stad uitmeten. Dat deden ze met gerstemeel, maar terstond landde er een zwerm vogels en at het gerstemeel allemaal op. Alexander was erg van streek, ontbood experts en vertelde hun wat er gebeurd was. Zij antwoordden: ‘Als deze stad eenmaal gesticht is, dan zal hij leidinggeven aan heel de bewoonde wereld, en de mensen die in deze stad geboren worden, zullen overal terechtkomen, net zo als vogels de hele bewoonde wereld bestrijken.’

Men begon met het bouwen van Alexandrië bij de Mesos-vlakte, op een plek die men voortaan ‘Aanvang’ noemde, omdat men daar was aangevangen met de bouw van de stad. Toen men daar bezig was verscheen er opeens een hele grote slang. De arbeiders schrokken zich rot en onderbraken hun werkzaamheden om de slang te vangen. Toen Alexander dit ter ore kwam, zei hij dat ze het dier zodra ze het gevangen hadden moesten doden. De volgende dag kregen ze de slang te pakken, waar nu de zogenaamde Stoa is, en Alexander zei dat ze ter plekke een heiligdom moesten maken, waar hij hoogstpersoonlijk de slang begroef: voortaan, zei hij, moesten daar kransen opgehangen worden als aandenken aan dat men daar een Goede God gezien had. (...) Toen van het grootste deel van de stad de fundamenten gelegd en het land uitgemeten was, schreef Alexander vijf letters op een steen: α β γ δ ε. De α stond voor Alexander, de β voor ‘koning’ (βασιλεύς), de γ voor γένος (‘afstammeling’), de δ voor ‘van Zeus’ (Διός) en de ε voor ἔκτισε πόλιν ἀείμνηστον (‘... heeft deze stad voor altijd gesticht’).

Dat met die twee versies, dat heeft ermee te maken dat de *Alexander-roman* niet in één keer, maar op verschillende momenten en in verschillende omstandigheden gepubliceerd is – en niet alleen in het Grieks, maar ook bijvoorbeeld in het Armeens. Geleerden zijn al ruim tweehonderd jaar bezig om te bedenken hoe dat nou allemaal precies zit, maar tevergeefs. Zelfs over de tijd waarin de roman tot stand kwam is men flink het oneens: sommigen zeggen, de 3^e eeuw v.Chr., anderen denken tot wel vierhonderd jaar later.

Maar hoe dat allemaal ook zij, we zitten nu maar mooi met vijf best wel sterk verschillende versies van de stichting van Alexandrië. De ‘rode draad’ die deze versies met elkaar verbindt, is het feit dat Alexandrië heel zorgvuldig gepland is – op de manier waarop Plato en Aristoteles vonden dat een stad gepland moet worden (zie Hoofdstuk 5). Nou is het misschien wel niet

toevallig, dat Alexander de Grote, toen hij nog jong was, onderwijs heeft gekregen van de oude Aristoteles. Wie weet, wat de bejaarde filosoof zijn ambitieuze leerling niet allemaal heeft ingefluisterd? ‘Alexander, lieve jongen, mocht je ooit een stad gaan stichten, bedenk dan...’ En als dat gebeurd is, dan is Alexanders Alexandrië dus in zekere zin een verwezenlijking van de idelae stad.

Alexandrië, gezien vanaf het Mareotis-meer.

Maar dan is er nog iets, dat nog niet zo lang geleden ontdekt is door twee Italiaanse onderzoekers, Luisa Ferro en Giulio Magli. Zij constateren dat het verloop van de brede straat die Alexandrië doorkruist – de Kanopus-sstraat – niet het meest voor de hand liggende verloop is: logisch zou zijn geweest, om die straat parallel aan de kustlijn te laten lopen, zoals dat ook bij andere in de 4^e eeuw v.Chr. gestichte kuststeden het geval is. Volgens Ferro en Magli heeft Alexander (of hebben zijn architecten) de oriëntatie dan ook niet om praktische redenen gekozen, maar zó dat op een bepaalde datum in het jaar de zon precies opkomt bij de oostelijke stadspoort. Die datum, constateren Ferro en Magli, is niet de zomerzonneward, die destijds plaatsvond op wat wij nu 28 juli zouden noemen – een moment waarop de zon niet recht vóór, maar een paar graden ten noorden van de poort opkwam. Maar wat is die dag dan wél?

In de tijd van Alexander gebruikten de Grieken twee kalenders door elkaar heen (zie Hoofdstuk 6): een zon-nekalender die zich richtte naar de zomer- en de winterzonnepunt (ook wel bekend als de ‘kortste’ en de ‘langste dag’) én een kalender van tien maan-maanden van elk dertig dagen. De geniale astronoom Meton, met wie we al eerder kennis maakten, had berekend dat deze twee kalenders weliswaar gedurende één jaar nogal met elkaar uit de pas liepen, maar in een periode van 19 zonnejaren wél precies gelijk uitkwamen – namelijk, met het verstrijken van 235 maan-maanden. Dat wil dus zeggen dat de geboortedatum van Alexander de Grote, op de zesde dag van de maan-maand Hekatombaion, in de 19-jarige ‘Meton-cyclus’ schommelt rond een vast punt in de zonnekalender. Welnu, dat vaste punt is 20 juli: de datum waarop de zon min of meer precies opkomt – Ferro en Magli noemen een afwijking van slechts driekwart graad – bij de oostelijke stadspoort van Alexandrië!

Niet alleen verwezenlijkte Alexander dus in zekere zin de droom van zijn leraar Aristoteles en stichtte hij een op zuiver rationele gronden gebouwde stad; bovendien maakte hij van die stad in één keer een monument van voor zichzelf. Dit is wel een heel opvallende invulling van de gedachte – zie Hoofdstuk 2 – dat de mens de maat is van alle dingen... Maar één van de zaken die Alexander bij het Ammon-orakel in Siwa te horen had gekregen, was dan ook dat hij een god en geen mens was. Dus eigenlijk ging voor hem de ‘*Homo Mensura*-stelling’ niet meer op. Zoals Plato het in zijn *Wetten* zei: ‘de maat van alle dingen is God en niet, zoals sommigen beweren, de mens’ (zie Hoofdstuk 5).

vragen:

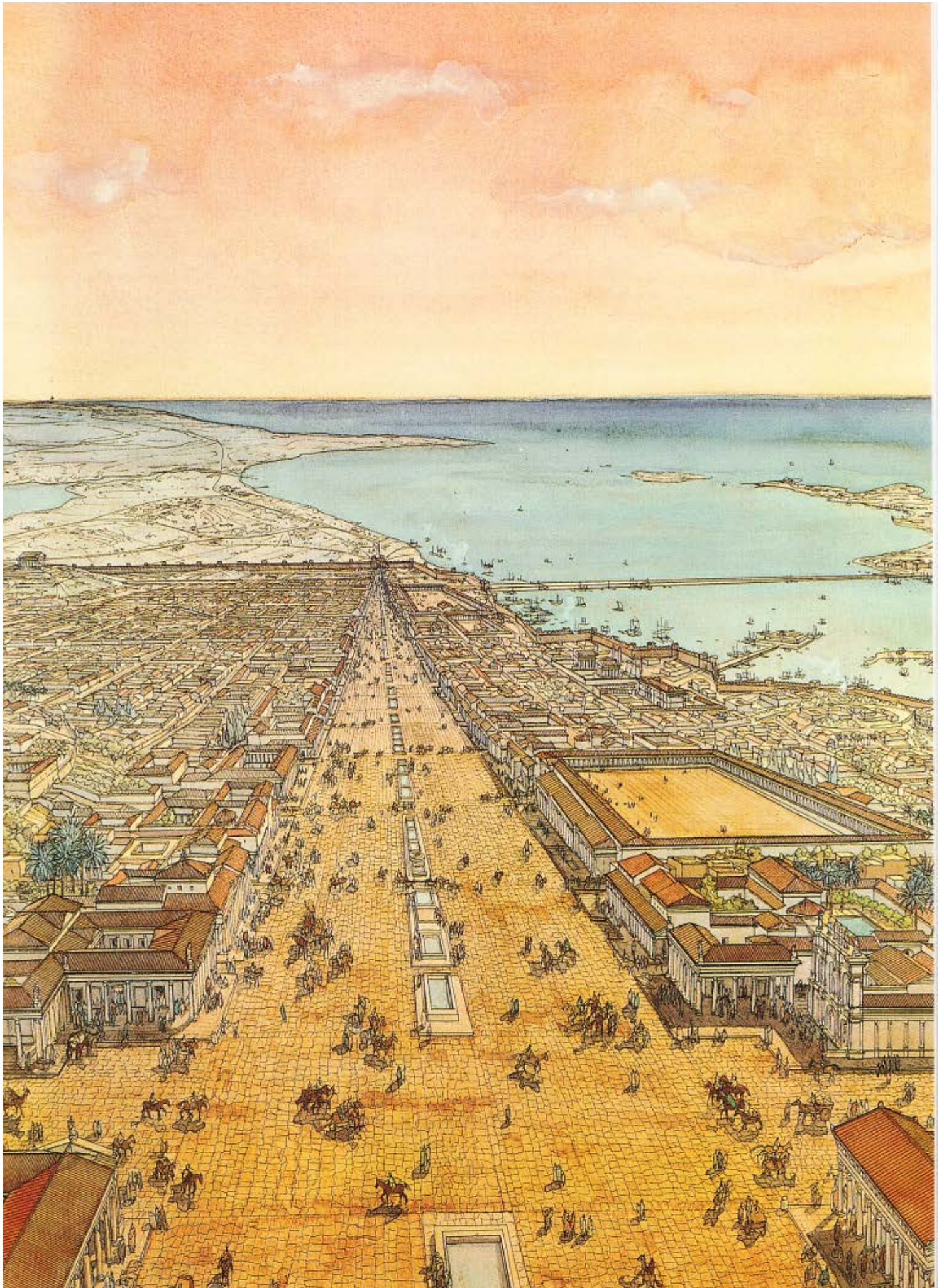
1) In de tekst is al een aantal verschillen tussen de vijf bronnen over de stichting van Alexandrië benoemd. Formuleer zelf drie andere, opvallende verschillen.

2) Welke van de vijf bronnen komt, denk je, het beste overeen met de drie reconstructie-tekeningen van Golvin waarmee dit hoofdstuk is geïllustreerd? Of bevatten ze allemaal wel elementen die met Golvins op archeologische gegevens gebaseerde tekeningen overeen stemmen? Leg je antwoord uit.

verantwoording:

Tekst 8.1: Arrianus, *Veldtocht van Alexander* 3.1-2. Tekst 8.2: Ploutarchos, *Leven van Alexander* §26. Tekst 8.3: Diodoros van Sicilië, *Wereldgeschiedenis* 17.52. Tekst 8.4-5: [Kallisthenes], *Alexander-roman* 1.30-32. Een zorgvuldig gedocumenteerde bespreking van deze bronnen biedt C. Bradford Welles, ‘The Discovery of Sarapis and the Foundation of Alexandria’, *Historia* 11 (1963) 271-298. Over de oriëntatie van Alexandrië schrijven L. Ferro en G. Magli, ‘The Astronomical Orientation of the Urban Plan of Alexandria’, *Oxford Journal of Archaeology* 31 (2012) 381-389.

Aanliggende bladzijde: de hoofdstraat van Alexandrië, met uitzicht op de westelijke stadspoort.

9. Augustus en de ‘menselijke maat’

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe Alexander de Grote, aan het begin van de veroveringstocht die hem kortstondig tot koning van een wereldrijk maakte, al dan niet eigenhandig Alexandrië ontwierp. In zekere zin had hij het makkelijk: er lag of stond immers weinig of niets op het stuk land tussen de Kanopos en het Mareotis-meer dat hij voor zijn plannen had uitgekozen. En waar niks is, daar kun je makkelijk bouwen – ook als je de mateloze ambitie hebt om een filosofisch gefundeerde én op je eigen verjaardag georiënteerde stad aan de wereld toe te voegen.

Onder de weinigen in de wereldgeschiedenis wier ambitie die van Alexander de Grote overtreft was de Romeinse keizer Augustus (1e eeuw v.Chr. – 1e eeuw n.Chr.). Al vroeg in zijn carrière had Augustus echter een besluit genomen, dat hem het leven aanzienlijk moeilijker maakte dan het voor Alexander was, namelijk dat de stad in het middelpunt van *zijn* wereldrijk een reeds bestaande stad moest wezen: Rome. En toen Augustus aan zijn opmars begon, had Rome er al zo’n zeventienhonderd jaar geschiedenis op zitten. Hoe zet je zo’n stad naar je hand? In de autobiografie die Augustus bij zijn overlijden naliet, vertelt hij hoe hij te werk is gegaan:

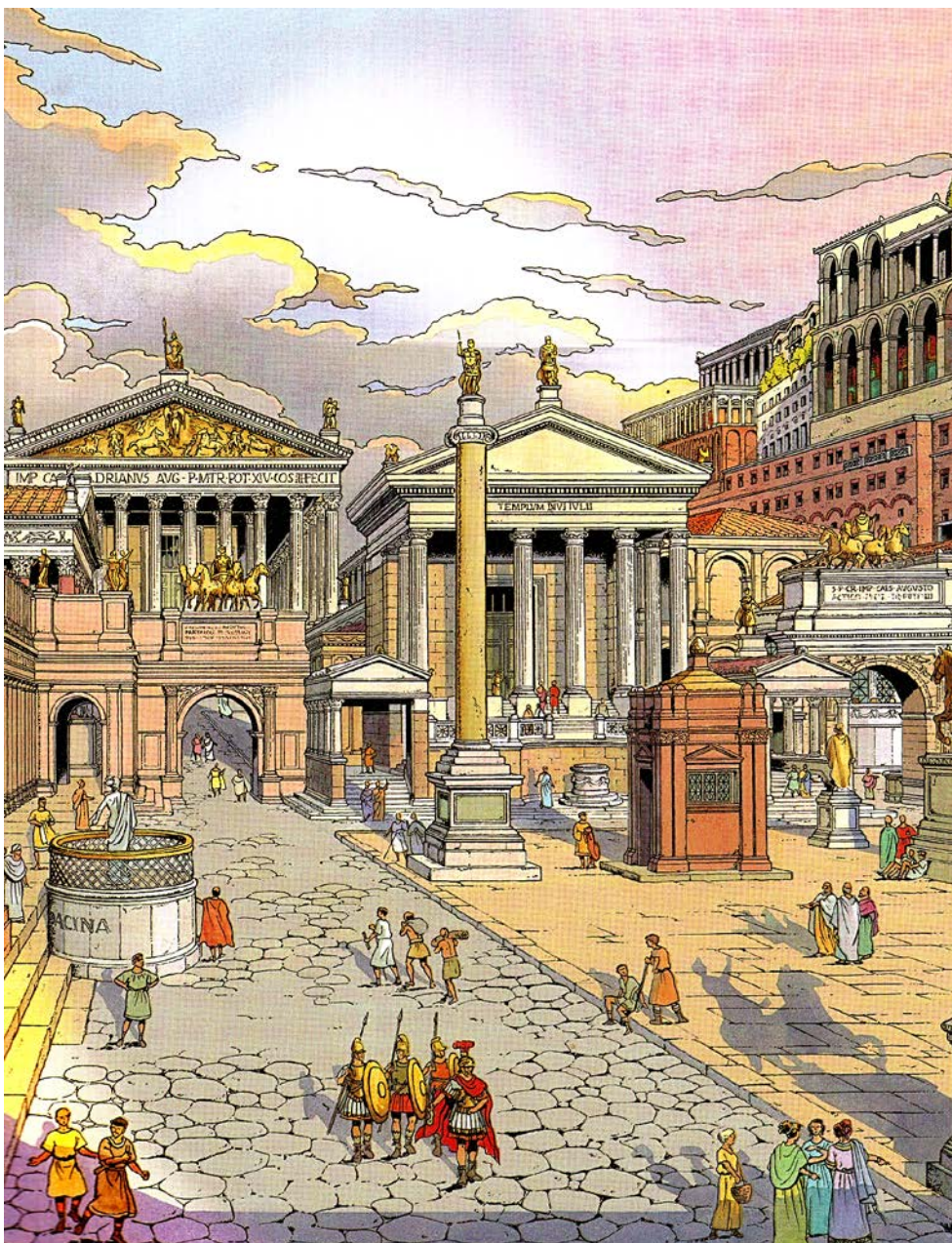

De zogenaamde Augustus van Prima Porta, een beeldtype waar de ijdele keizer zó tevreden mee was dat hij het eindeloos vaak heeft laten kopiëren...

- 9.1** Ik heb het volgende laten bouwen: het Senaatsgebouw en het naburige Chalcidicum, een tempel van Apollo op de Palatijn met zuilengalerijen, de tempel van de vergoddelijkte Julius, het Lupercal, de zuilengalerij bij het circus Flaminius, die ik de galerij van Octavius heb laten noemen (naar de man die op dezelfde plaats eerder een zuilengalerij had gebouwd), de keizerlijke loge bij het circus Maximus, de tempels van Jupiter Fere-trius en Jupiter van den Donder op het Capitool, de tempel van Quirinus, de tempels van Minerva, Juno de Koningin en Jupiter van de Vrijheid, de tempel van de staatsgoden op het hoogste punt van de Heilige Weg, de tempel van de stadsgoden op de Velia-hoogte, de tempel van de Jeugd en op de Palatijn de tempel van de Grote Moeder. Het Capitool en het theater van Pompeius heb ik allebei voor veel geld gerestaureerd zonder er mijn naam op te zetten. Verouderde en vervallen kanalen en aquaducten heb ik hersteld, en ik heb de capaciteit van het aquaduct van Marcius verdubbeld en op een nieuwe bron laten aansluiten. Het Forum van Julius en de tussen de tempels van Castor en van Saturnus gelegen basilica heb ik afgebouwd. (...) Tijdens mijn zesde consulaat heb ik in Rome door invloed van de senaat tweeëntachtig tempels van de goden laten restaureren, zonder er één die het nodig had te vergeten. In mijn zevende consulaat heb ik de Via Flaminina van Rome tot aan Rimini laten herstellen benevens alle bruggen, behalve de Milvius- en Miniciusbrug. Op privéterrein heb ik met geld van de krijgsbuit de tempel van Mars de

Wreker en het Forum van Augustus gebouwd. Ik heb op grond, die ik voor het grootste deel van particulieren heb gekocht, bij de tempel van Apollo een theater gebouwd, dat naar mijn schoonzoon Marcus Marcellus genoemd moest worden.

Dit overzicht van Augustus' bouw-activiteiten staat niet, zoals je misschien zou verwachten in een autobiografie, op chronologische volgorde. In plaats daarvan maakt Augustus een heel handig onderscheid tussen gebouwen die hij (1) *heeft laten bouwen*, gebouwen die hij (2) heeft laten *herbouwen of repareren* en gebouwen die hij (3) *op eigen grond* heeft laten bouwen. Met dien verstande echter dat dat, voor een aanzienlijk aantal van de genoemde gebouwen aantoonbaar niet waar is: enkele uitzonderingen daargelaten zijn de in de eerste categorie opgenoemde ondernemingen allemaal *herbouw*-projecten. Augustus is dus aan het opscheppen: maar als dat zo is, waarom spreekt hij dan überhaupt van *herbouw*? Dat is dan toch een kwestie van slapende honden wakker maken, als je zegt, ik heb zus en zo *ge*-bouwd en zus en zo *her*-bouwd? Maar het punt is natuurlijk, dat Augustus niet anders kon, omdat Rome nu eenmaal, anders dan Alexandrië, een bestaande stad was: hij moest het wel over 'herbouw' hebben, en het enige dat hij kan doen om zijn verdienste zo goed mogelijk uit te doen komen is, smokkelen tussen de categorieën in de hoop dat niemand het merkt.

Reconstructie van een deel van het Forum Romanum – het centraal gelegen stadsplein van Rome, waar zich vanouds de belangrijkste openbare gebouwen bevonden. De tempel van Divus Julius in het midden is een bouwwerk van Augustus, evenals de twee triomfpoorten aan weerszijden; de bouwwerken op de voorgrond en aan de rechterzijde zijn door hem herbouwd of gerestaureerd. Alleen de grote tempel linksachter dateert van na Augustus' tijd: deze is gebouwd door keizer Hadrianus (zie Hoofdstuk 10).

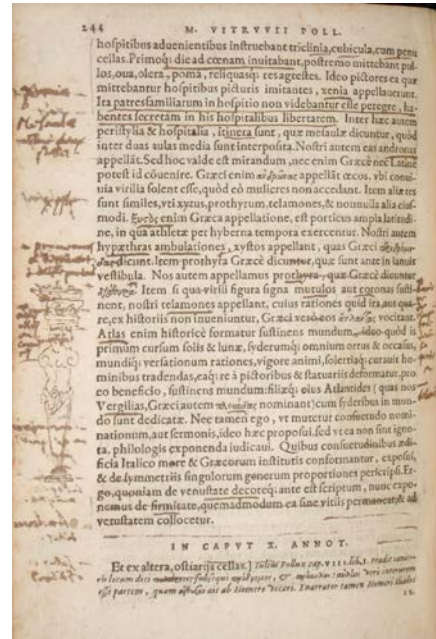
Hoe dat ook zij, Rome zag er na Augustus' bemoeinissen gedurende zijn lange machtsperiode, die van ca. 35 v.Chr. tot zijn dood in 14 n.Chr. strekte, gewoon heel anders uit dan daarvoor: met enig recht kon hij zeggen dat het echt 'zijn' stad was geworden, zelfs zonder dat hij er nou meteen, zoals Alexander, zijn eigen naam aan heeft hoeven geven. Opnieuw zien we hier dus (maar op weer een andere manier dan in het geval van Alexander) dat de mens – Augustus – de maat is van alle dingen.

Dat die gedachte Augustus ook echt na aan het hart lag, blijkt indirect uit het *Handboek Bouwkunde* van de architect Vitruvius (1^e eeuw v.Chr.), met wie we in hoofdstuk 2 al even kennis maakten. *Handboek Bouwkunde* is door Vitruvius opgedragen aan Augustus, waarschijnlijk kort nadat deze tot 'keizer' van het Romeinse rijk was uitgeroepen, en de *Homo Mensura*-stelling vormt een rode draad in Vitruvius' bespiegelingen over de geschiedenis, de filosofie en de praktijk van het bouwen. Wat die geschiedenis betreft, in het tweede hoofdstuk van zijn handboek zegt Vitruvius:

- 9.2 Als gevolg van de ontdekking van het vuur begonnen de mensen bij elkaar te komen, zich aaneen te sluiten en samen te wonen. (...) In deze gemeenschap begonnen ze vervolgens dakjes van bladeren te maken. (...) Later, toen de daken tijdens winterstormen niet tegen buien bestand bleken, maakten ze schuine daken met een nok. (...) Vervolgens hielpen waarnemingen tijdens hun bezigheden hen op weg om van toevallige, willekeurige oordelen en aarzelende probeersels tot een vaste berekening van evenwichtige verhoudingen te komen.

Wat Vitruvius hier beschrijft – en dat is voor de tijd waarin hij het deed best bijzonder – is een soort evolutie van de beschaving. Als men in de oudheid nadacht over het verleden, dan was dat vaak in termen van een openbaring: die en die god had de mensen *laten zien* hoe zij, noem maar wat, vuur konden maken, kleding konden weven, boterhammen konden smeren, enzovoort. Volgens Vitruvius is de vaardigheid om de ingewikkelde berekeningen te doen waarop de bouwkunde berust, *geëvolueerd* vanuit de eenvoudige impuls om zich bij slecht weer met takjes en bladeren te beschermen. Maar dat wil niet zeggen dat daarbij het verband tussen de beschaving en de natuur verloren is gegaan:

- 9.3 Elk mechaniek is door de natuur voortgebracht en is ons door de omwentelingen van het heelal waarop het is gebaseerd, voorgedaan en geleerd. (...) Als de hemellichamen niet volgens een bepaald systeem zouden rondwentelen, dan zouden wij niet met vaste onderbrekingen licht hebben, en dan zouden de vruchten niet op tijd rijpen. Toen onze voorvaderen dat systeem eenmaal ontdekt hadden, ontleenden zij voortaan hun voorbeelden aan de natuur: door die na te volgen (...) wisten ze al die toepassingen te ontwikkelen die het leven aangenaam maken.

Bladzijde uit een gedrukte editie van Vitruvius' *Handboek*, met aantekeningen van een 17e-eeuwse gebruiker.

Aan deze opvallend moderne visie op de geschiedenis van de menselijke beschaving koppelt Vitruvius een filosofische opvatting, die er op neer komt dat de mens en de kosmos – in de zin van de levende en levenloze natuur – één geheel vormen:

- 9.4 Geen enkele stoffelijke soort, noch een levend wezen noch een levenloos voorwerp, kan ontstaan of door het verstand gedacht worden zonder een samensmelting van verschillende elementen.

Dit natuurkundige feit verklaart volgens Vitruvius de onlosmakelijke samenhang tussen de mens en de kosmos. Maar ook voor het bestaan van verschillen en diversiteit heeft Vitruvius een natuurkundige verklaring, en die verklaring verbindt hij direct aan een bouwkundig voorschrift:

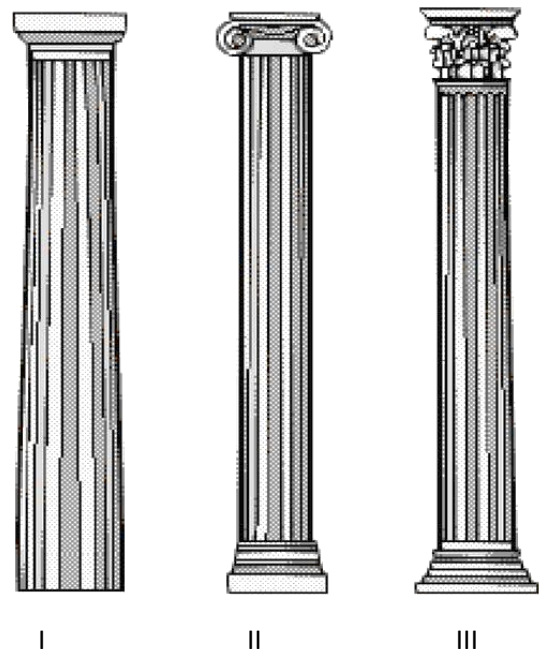
- 9.5 Zoals de positie van de hemel ten opzichte van een plek op aarde door de schuine stand van de dierenriem en door de zonnebanen van nature tot ongelijke eigenschappen leidt, zo moet ook het ontwerp van gebouwen worden aangepast aan de aard van een bepaald gebied en aan verschillen in het klimaat.

Elders in zijn *Handboek Bouwkunde* verheft Vitruvius het idee dat de mens zelf, in zijn natuurlijke gesteldheid, maatgevend is voor datgene wat hij allemaal maakt, zelfs tot een algemene wet:

- 9.6 Zonder de juiste afmetingen en verhoudingen kun je van een tempel niet zeggen dat die een doordacht ontwerp heeft: dat kan alleen als er tussen de geledingen onderling een nauwkeurig afgewogen proportie staat, precies zoals bij een goed gebouwd menselijk lichaam.

Een van de redenen waarom Vitruvius' handboek in latere tijden beroemd bleef, is zijn heldere definitie van de drie klassieke Griekse bouw-orden: de Dorische, de Ionische en de Korinthische. Ook deze definities hebben in hun kern de *Homo Mensura*-stelling;

- 9.7 Toen ze in hun tempel zuilen wilden plaatsen, zonder daarvoor te beschikken over een systeem van evenwichtige verhoudingen (...) namen ze de maat van de afdruk van een mannenvoet en vergeleken ze die met de hoogte van het lichaam. (...) Zo bedachten ze twee soorten zuilen, die zich hierin onderscheiden dat de ene is ontleend aan het mannelijk lichaam (I), zonder opmaak en kleding, en de andere aan de vrouwelijke gestalte, maar dan gekleed en opgemaakt (II)... Het derde zuiltype, de zogenaamde Korinthische (III), benadert in zijn vormgeving de gestalte van een meisje: meisjes hebben immers in hun prille leeftijd rankere vormen en, helemaal als ze sierraden dragen, een lieflijke uitstraling.

Bovendien is de ‘menselijke maat’ niet alleen een kwestie van meetbare afstanden en proporties. Die afstanden en proporties hebben immers op zichzelf geen enkele waarde, maar staan helemaal in dienst van de menselijke waarneming, zoals blijkt uit het volgende fragment:

- 9.8** De verhoudingsgewijze toename van de bovendiameters van de zuilen is een correctie vanwege de afstand in hoogte waarlangs de gezichtslijn omhoog klimt. Onze ogen zoeken namelijk automatisch de bekoring van de schoonheid, en als er aan dit verlangen niet tegemoet gekomen wordt door verhoudingsgewijze toevoegingen aan de eenheden waarmee men bouwt (...) dan komt het bouwwerk op de toeschouwer voor als lomp en onaantrekkelijk.

Zelfs cijfermatig uitgedrukte getalsverhoudingen en geometrische figuren zoals de cirkel, de driehoek en de kubus staan volgens Vitruvius in direct verband met het menselijk lichaam. Onze tien vingers gaven ons ons tientallig stelsel; van onze ledematen (armen, benen) hebben we er telkens twee; en de andere bij het opstellen van verhoudingen belangrijke getallen – drie, vijf en zeven – dat zijn, afhankelijk van welke je mee wil tellen, de aantallen van onze waarnemings-kanalen (mond, ogen, oren, neusgaten). En wat de kubus betreft:

- 9.9** Wiskundigen hebben vastgesteld dat je voor de definitie van een kubus niet minder dan 216 regels nodig hebt. Toch, als je iets over de kubus wil zeggen, dan heb je in feite aan niet meer dan drie regels genoeg. (...) Hoe dat komt? Nou, als de kubus zich eenmaal als zodanig in iemands brein heeft genesteld, dan zorgen die drie regels dat hij daar stabiel en onbeweeglijk in blijft zitten.

Wat een wonderlijke gedachte... Maar hoe dan ook, dit korte overzicht maakt wel duidelijk hoe belangrijk de natuurlijke, menselijke maat voor het bouwkundige denken van Vitruvius was.

En wat Augustus daarmee aanmoest, toen Vitruvius hem met de opdracht van zijn *Handboek* opzadelde? Als feitelijke alleenheerser over het grote, en door veroveringen en uitbreidingen steeds groter wordende Romeinse rijk had Augustus natuurlijk veel meer dingen aan zijn hoofd dan alleen maar het plannen van bouwprojecten. Zijn autobiografie, de *Res Gestae Divi Augusti*, staat vol met beschrijvingen van zijn militaire, diplomatieke en wetgevende activiteiten, van de volkstellingen en politieke hervormingen waar hij zich persoonlijk mee bemoeide en van zijn religieuze verplichtingen. Daarnaast leidde Augustus ook een ingewikkeld privé-leven, met allerlei stief- en kleinkinderen wier belangen hij moest behartigen. Maar anders dan zijn voorganger Julius Caesar, en anders dan sommige van zijn opvolgers, is Augustus de stad Rome altijd als het centrum van zijn rijk blijven beschouwen en is hij, afgezien van enkele buitenlandse reizen, zelf ook altijd in Rome blijven wonen – in een bescheiden huis op de Palatijnheuvel, vlak bij de plek waar de mythische koning Romulus de stad in 753 v.Chr. zou hebben gesticht. Misschien was Rome voor Augustus wel een ‘ideale stad’: niet op de manier dat filosofen als Plato en Aristoteles dat bedoelden, maar omdat Rome een lange, natuurlijke groei had doorgemaakt. En misschien verklaart dat dan ook wel die vreemde mengeling van ‘ge-bouwd / her-bouwd’ in wat hij zelf zegt over zijn bouwkundige activiteiten.

Hoe dan ook beschouwde Augustus Rome zozeer als van hemzelf dat hij, net als Alexander dat met Alexandrië deed, aan zijn eigen tijd van leven heeft gekoppeld. Al voordat hij officieel de eerste keizer van het Romeinse rijk werd, had hij op het Marsveld vlak buiten de stadsmuren al een monumentaal gebouw ter zijner eigen ere neer laten zetten: het zogenaamde Mausoleum. Zijn inspiratie voor dit gebouw, dat een beetje de vorm van een grote huwelijks-

of verjaardagstaart heeft, haalde Augustus van bij de Etrusken, een volk dat men destijds alsoeroud beschouwde.

Deze Etrusken plachten hun doden te begraven in een soort grafheuvels, die langzaam maar zeker opgingen in het landschap en zo een soort dodensteden vormden. Augustus' Mausoleum, dat bedoeld was om uiteindelijk de stoffelijke resten van hemzelf en zijn naasten te bergen, was bedoeld als een soort megalomane, het stadsbeeld bepalende versie van zo'n Etruskische grafheuvel.

Maar dat was niet alles. Een paar jaar na de voltooiing van dit merkwaardige bouwsel importeerde Augustus uit Egypte – dat hij in 31 v.Chr. hoogstpersoonlijk aan zich had onderworpen – een joekel van een obelisk, die hij in de nabijheid van het grafmonument liet opstellen. De aanleiding voor deze tweede ingreep was niet alleen de verovering van Egypte, maar ook Augustus' kalender-hervorming: hij had de Romeinse senaat gelast om wel twee nieuwe maanden aan het jaar toe te voegen, één genaamd naar hemzelf en een naar zijn adoptievader Julius Caesar. Om deze gebeurtenis te markeren liet Augustus een zogenaamd *solarium* construeren, waarin de obelisk als zonnewijzer fungeerde. Nog wat later voegde hij een derde monument aan het geheel toe: het Vredesaltaar (*Ara Pacis*), waarmee hij zijn definitieve overwinning op de Galliërs vierde. Op de zijkanten van het Vredesaltaar staat een grote optocht uitgebeeld, waarin Augustus' familie, naaste collega's en andere vertrouwelingen heel herkenbaar staan geportretteerd.

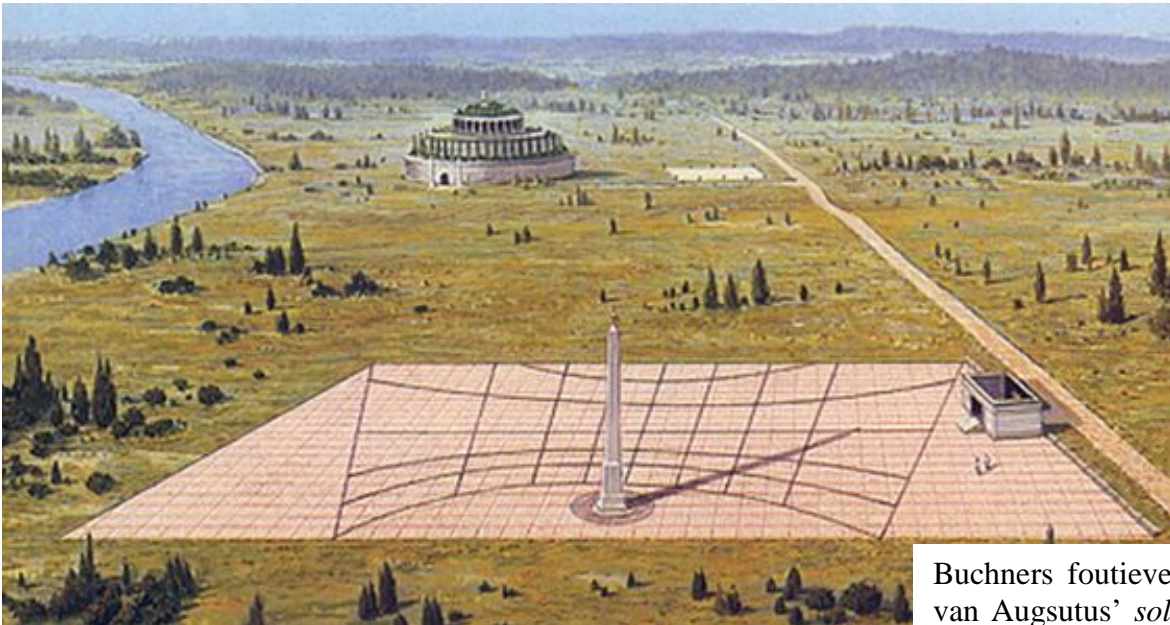

Een reconstructie van Augustus' Mausoleum uit het stripboek *Alex*.

De ligging van Augustus' drie monumenten ten opzichte van elkaar.

Drie monumenten, die met elkaar de boodschap uitstralen dat het lot van de stad (en daarmee dat van het rijk) samenvalt met het leven van de keizer. Maar volgens de Duitse geleerde Edmund Buchner was het allemaal nog veel bonter. Buchner deed opgravingen op de plek waar het *solarium* en het Vredesaltaar oorspronkelijk hadden gestaan en verraste de wereld kort daarop met een reconstructie, waarin er vlakbij de obelisk een oppervlak van ruim een voetbalveld groot prijkte. De lijnen op dit voetbalveld zouden samen een compleet *horologium* hebben gevormd, waarop je op elk moment in het zonnejaar de tijd van de dag af kon meten. Bovendien stelde Buchner vast dat op Augustus' verjaardag de schaduw van de punt van de obelisk precies naar het Vredesaltaar wijst. Zo zou Augustus zich niet alleen de topografie van Rome hebben toegeëigend, maar ook de tijdrekening aan zijn persoon gekoppeld hebben...

Buchners foutieve reconstructie van Augustus' *solarium* als een *horologium*.

Maar helaas! Een kritische blik op Buchners reconstructies laat zien dat hij het bewijsmateriaal erg naar zijn hand gezet had. Zo kan er van een scherpe schaduw in de richting van het Vredesaltaar onmogelijk sprake zijn geweest, en bestond het uitgebreide lijnenspel (afgezien van één enkele meridiaanlijn loodrecht op de obelisk) vooral in het hoofd van Buchner.

vragen:

1) Stel, je wil een nieuwe tempel bouwen. Noem tenminste twee dingen die je daarbij volgens Vitruvius in het hoofd moet houden.

2) De gedachte in tekst 9.9 is door Vitruvius niet helemaal helder uitgewerkt, en geleerden zijn het niet eens over zijn bedoeling. Wat denk jij dat Vitruvius met zijn opmerking over de 'drie regels' van de kubus bedoelde?

verantwoording:

Tekst 9.1: Augustus, *Res Gestae* §19-21 (vertaling Leo Nelissen, met enkele aanpassingen).
 Tekst 9.2-9: Vitruvius, *Handboek Bouwkunde* 2.1.2, 10.1.4, 2.1.9, 6.1.1, 3.1.1, 4.1.6, 6.5.3 en 6.1.5-6 (vertaling Ton Peters, met aanpassingen en weglatingen). Buchners theorieën over Augustus' *solarium* worden kritisch besproken door P. Heslin, 'Augustus, Domitian and the So-called Horologium Augusti,' *Journal of Roman Studies* 97 (2007) 1-20.

10. Hadrianus bouwt de wereld

Beschouwde keizer Augustus Rome misschien wel als de ‘ideale stad’, voor zijn opvolger Hadrianus (2e eeuw n.Chr.) gold dat zeker niet. Hoewel Hadrianus er in de vroege jaren van zijn carrière jarenlang verbleven heeft, vertoefde hij toen hij eenmaal keizer geworden was liever elders; en hoewel hij Rome een flink aantal belangrijke bouwwerken schonk – met als hoogtepunt de enorme tempel van Venus en Roma aan het forum (zie p. 49) – bevonden zijn voornaamste bouwkundige bijdragen zich buiten de stad: in het naburige Tibur, in het Griekse Athene, in Spanje, waar zijn familie vandaan kwam, en in het Midden-Oosten en Egypte. Net als Augustus heeft Hadrianus een autobiografie nagelaten, maar helaas hebben we die niet meer over. Dat is om allerlei redenen jammer, maar zeker ook omdat we best graag zouden willen weten vanuit welke gedachte Hadrianus al zijn bouwprojecten ondernomen heeft.

Bijvoorbeeld de reusachtige villa in Tibur – het hedendaagse Tivoli, ’n goede 50 km buiten Rome. In een bron uit de late oudheid lezen we daarover:

- 10.1** In Tibur liet Hadrianus een groot landgoed aanleggen. De onderdelen daarvan gaf hij de namen van provincies en plaatsen, zoals Lyceum, Academia, Prytaneum, Canopus, Poecile en Tempe. En om de boel compleet te maken, legde hij op het terrein ook een Onderwereld aan.

In een aantal gevallen kunnen we de in onze bron gegeven naam wel koppelen aan de door archeologen blootgelegde bouwresten, maar vaker is de toewijzing willekeurig. En bovendien: is onze bron een weergave van Hadrianus’ oorspronkelijke bouwplan, of is het niet meer dan een achteraf-interpretatie? Heeft Hadrianus überhaupt de hand gehad in het ontwerpen van zijn villa? En als het antwoord op deze beide vragen ‘ja’ is, wat was dan zijn bedoeling? Is de villa een afspiegeling van het Romeinse rijk? Daarvoor lijkt de opsomming van namen te te willekeurig. Is het ontwerp een verslag van de lange reizen die Hadrianus gedurende zijn keizerschap heeft gemaakt? Dat zou interessant zijn: een bouwkundige autobiografie! Een ‘ideale stad’, inclusief badhuizen, bibliotheken, een theater en een gymnasium, in de vorm van een mensenleven...

Maquette van een deel van Hadrianus’ villa in Tibur: te zien zijn onder meer het paleis en, in de verte de bibliotheekgebouwen.

Maar goed beschouwd weten we dat dus helemaal niet: het ontbreekt ons aan bronnen. Hooguit kunnen we bekijken wat Hadrianus op bouwkundig gebied behalve het bouwen van zijn villa nog meer gedaan heeft. En we kunnen kijken hoe de filosofen van zijn tijd over de 'ideale stad' dachten.

Stond Alexander de Grote immers nog heel direct in de traditie van Plato en Aristoteles (zie Hoofdstuk 5), voor keizer Hadrianus lag dat allemaal al bijna een half millenium in het verleden. Er waren in de 2^e eeuw n.Chr. nog wel filosofen in de Plato-traditie en men las Aristoteles nog wel, maar onder de Romeinse elite van die tijd was een andere filosofische stroming veel populairder geworden: die van de zogenaamde Stoa. En de Stoa-filosofen waren het op een aantal punten, onder meer op het gebied van de 'ideale stad', grondig oneens met Plato en diens opvolgers. Plato en Aristoteles gingen bij hun speculaties uit van de *polis* of 'stadstaat': een volstrekt zelfstandige samenlevingsvorm met zijn eigen wetten, zonder enige verplichting jegens andere stadstaten. Volgens Stoa-filosofen zoals Zeno van Kition en Chrysippos was dat het verkeerde uitgangspunt. De grenzen van een stadstaat zijn door mensen gemaakt, en niet door God gegeven; de enige grens die God heeft opgelegd is de grens van de kosmos. Vóórdat zij inwoners van een 'stadstaat' of *polis* zijn, zijn mensen inwoners van de *kosmos*, en daarom is het gepast om te spreken van een *kosmo-polis*: een 'wereld-stad'.

Deelde Hadrianus deze opvatting? Geeft de Stoa-opvatting van de 'ideale stad', waarvan de inwoners niet aan Platoons-Aristotelische 'stadstaat'-wetten onderworpen zijn maar zich puur op basis van hun menselijkheid met elkaar verbonden voelen, een verklaring voor het ontwerp van zijn villa in Tibur en voor Hadrianus' overige bouwprojecten? Zeker zullen we dat nooit weten, maar in haar historische roman *Herinneringen van Hadrianus* uit 1951 gaat de Franse schrijver en Nobelprijswinnaar Marguerite Yourcenar er wel van uit. Hier volgt een passage uit deze prachtige roman, waarin de oude Hadrianus terugkijkt op zijn pogingen om binnen de grenzen van het Romeinse rijk een 'wereld-stad' te verwezenlijken:

- 10.2** 'Rome' ligt niet meer in Rome maar beslaat nu, áls het nog bestaat, de halve wereld. De daken en de tuinen, de huizen-eilanden die zo mooi roze oplichten in de ondergaande zon gaan niet meer, zoals in de koningstijd, angstvallig schuil achter muren. Eigenhandig heb ik die muren grotendeels opnieuw gebouwd, maar nu langs de bossen van Germanië en de velden van Bretagne. Als ik op reis, vanaf de zonovergoten snelweg, van een afstandje naar een Griekse akropolis keek, naar zo'n stad die zich aan zijn heuvel hecht als een bloemkelk aan zijn stengel, dan bedacht ik wel eens dat zo'n schitterend gewas begrensd werd door zijn eigen volmaaktheid, vastgeprikt op een punt in de ruimte en in een blokje tijd. En net als bij een gewas: de enige manier waarop zo'n stad zich voort kan planten is via zijn zaad. Griekenland heeft de wereld dan ook bevrucht met haar ideeën-zaad. Rome is veel zwaarder en vormelozer, het ligt daar maar lomp uitgezakt in die vlakte langs de Tiber, zich op te maken voor een heel ander soort uitbreiding: die van stad naar Staat. En wat was mijn rol daarin? Ik wenste maar dat de Staat zich steeds verder uit zou breiden een wereld-orde worden zou, een Orde der Dingen. Wat goed genoeg was geweest voor een stadje van zeven heuvels groot, dat moest zich van mij ontcentreren en zich verscheiden maken, zodat het passen zou op de hele wereld. (...)

Bouwen is samenwerken met de aarde. Het is: een menselijk stempel drukken op een landschap dat dan voor altijd is veranderd; bijdragen aan de trage evolutie die het leven van een stad kenmerkt. Wat een klus, om precies de juiste plek voor een brug of een bron te vinden, om de meest zuivere én de meest economische bocht te leggen in een weg door de bergen. (...) Vijfhonderd steden in het Midden-Oosten betalen belasting, en nog is het maar nauwelijks genoeg voor een nieuwe wateraanvoer in de Troas. (...) Maar het is het waard. Een haven aanleggen betekent: de schoonheid van het water vruchtbaar maken. Een nieuwe bibliotheek is een nieuwe graanschuur, een gezamenlijke voorraad voor als het straks – en in mijn somberdere buien zag ik het heus wel aankomen – winter wordt in de menselijke geest.

Ik heb ook veel *her*-bouwd. Dat is: samenwerken met de tijd. Het is: de geest van het verleden veranderen, zodat het beter is toegerust op een lange toekomst. Het is het vinden van een onvermoede bron onder een laag van steen. Ons leven is maar kort, we hebben het altijd maar over de eeuwen die voorbijgingen of nog komen gaan alsof die niets met ons te maken hebben, maar ik legde met al die stenen van mij een contact. (...) In Rome gebruikte ik vooral baksteen. Baksteen verandert maar heel traag weer terug in de aarde die hij ooit geweest is. Baksteen slijt zo onmerkbaar dat een gebouw – een kasteel, een stadion of een grafmonument – heel geleidelijk zijn kenmerken verliest, en er weer een berg overblijft. In Griekenland en het Midden-Oosten gebruikte ik het inheemse marmer, dat mooie spul dat als het eenmaal bewerkt is, de menselijke maat trouw blijft, zó trouw dat je, ook al is de tempel zelf al lang verdwenen, zijn verhoudingen in een klein stukje zuil terug kunt lezen. (...)

Maar net zoals dat het geval was bij Augustus en bij Alexander de Grote heeft al dat bouwen van Hadrianus ook een hoogst persoonlijk aspect. Dat zie je alleen al in de namen die hij aan zijn nieuwe steden gaf:

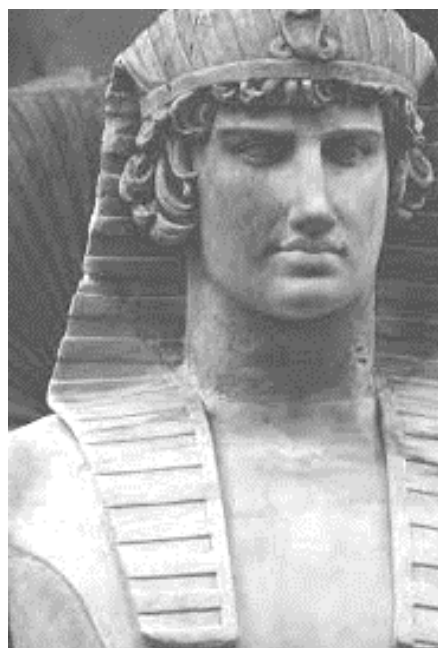
- 10.3** Plotinopolis, Andrianopolis, Antinoöpolis, Hadrianopolis... Het zijn allemaal cellen in de grote hongingraat van het menselijke bijenvolk. (...) De wereld is nog voor ruim de helft bedekt met bos, woestijn en grazige steppe. Is het niet schitterend als daar een geplaveide weg doorheen loopt, of als daar een tempel in staat voor ik weet niet welke god, of een badhuis, een openbaar toilet voor mijn part, een zaakje waar de kapper met zijn klanten kletsen kan over het laatste nieuws uit Rome, een bakkerij, een schoenenwinkel, een bibliotheek misschien, een academisch ziekenhuis of een theater waar af en toe 'n stuk van Terentius te zien is. Fijnproevers klagen wel eens dat al mijn steden er het zelfde uit zien, ze kunnen het niet velen dat ze overal de zelfde keizerbeelden en de zelfde aquaducten tegenkomen. Helemaal niet waar! Nîmes is op een andere manier mooi dan Arles. En bovendien: een éénvormigheid die hij op drie continenten terugvindt is een geruststelling voor de reiziger, net als een wegwijzer. Het meest onbeduidende stadje van het rijk heeft altijd nog een postkantoor, een pleisterplaats, een plek om te schuilen. Een stad is een kader, een mensen-constructie. Saai, misschien, maar dan zoals de van zoetigheid overlopende cellen van een honingraat 'saai' zijn. Een stad is niet meer of minder dan een plek waar mensen contact met elkaar maken, waar mensen van het platteland hun waren komen verkopen en hun ogen uitkijken naar de schilderijen in de galerieën.

Mijn steden zijn ook geboren uit ontmoetingen. Uit mijn ontmoetingen met stukjes van de wereld, en uit het samenkomen van mijn keizerlijke ambities en mijn eigen leven. Plotinopolis is gesticht omdat de provincie Thracia behoefte had aan een nieuw administratief centrum, maar ook omdat ik de nagedachtenis aan mijn lieve stiefmoeder Plotina wilde eren. Hadrianothèra is bedoeld als overslagplaats voor de grenzen van het Midden-Oosten, maar het is ook waar ik de zomervacantie graag doorbracht, in de bossen vol wild om op te jagen en met de kolkende waterval om onder te douchen. (...)

En dan is er nog Antinoöpolis, mijn dierbaarste, gesticht op de plek des onheils, een smalle, dorre strook land tussen de Nijl en de rotswand. Ik heb ervan gemaakt wat ik ervan maken kon, door luxe-goederen uit Indië te importeren, door het verkeer op de rivier te bevorderen, door de Griekse cultuur in de Egyptische bodem te planten. Er is geen stad waar ik minder graag naar terug zou keren, maar er is ook geen stad waar ik meer zorg aan heb besteed. Ik correspondeer met de gouverneur van Antinoöpolis, Fidus Aqua, over het poortgebouw van zijn tempel, over de beeldhouwwerken in zijn triomfboog, en ik heb de namen van de huizenblokken en de woonwijken gekozen – inclusief al dan niet geheime toespelingen, als een opsomming van mijn herinneringen aan die vreselijke tijd. Ik heb eigenhandig het verloop van de zuilengang langs de rotswand uitgetekend, naar het model van een rij dadelpalmen. Duizend keer ben ik, in gedachten dan, door die bijna volmaakte rechthoek gelopen, met zijn parallelle dwarsstraten en zijn glorieuze middenweg, met aan de ene kant een theater en aan de andere kant een... grafmonument.

Dat klinkt dramatisch, wat er in de laatste alinea van het bovenstaande fragment verteld wordt, en dat was het ook. In het najaar van 130 n.Chr. maakten Hadrianus en zijn vrouw Sabina een lange rondreis door Egypte en het Midden-Oosten. Uiteraard reisden zij met een flinke stoet lijfwachten, slaven en dergelijke. Sabina liet zich bovendien vergezellen door een goede vriendin, Julia Balbilla en Hadrianus had Antinoös mee, een heel erg mooie jongen van een jaar of twintig, afkomstig uit Bithynië, waar de keizer vreselijk verliefd op was. Na een bezoek aan Boven-Egypte voer het keizerlijke gezelschap over de Nijl in de richting van de Middellandse Zee toen, op een kwade dag, Antinoös overboord viel en verdronk. Hoe dat kwam weet niemand: een ongeluk? Zelfmoord? Of misschien een kinky seks-spelletje dat verkeerd was afgelopen?

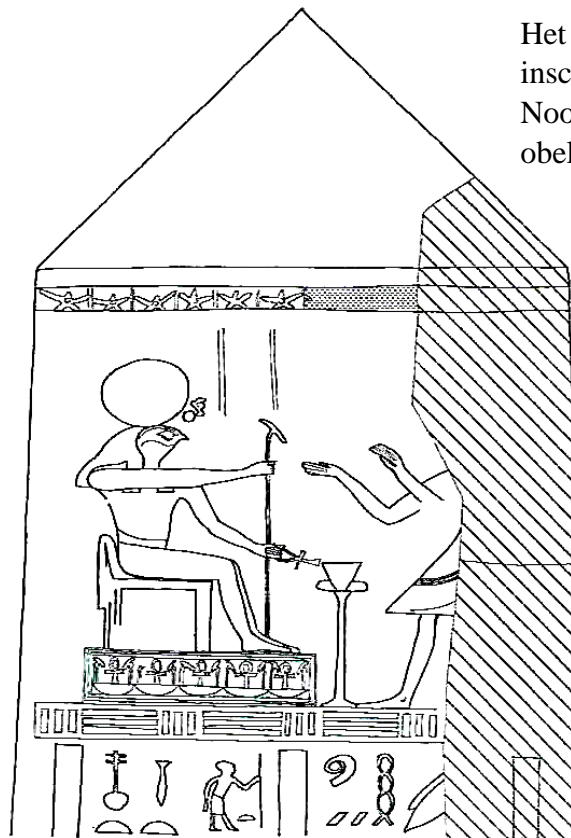
Hoe het ook zij, op 30 oktober stichtte Hadrianus, waarschijnlijk op de plek waar het lichaam van die arme Antinoös aan land gespoeld of gebracht was, een stad ter nagedachtenis aan zijn verdronken geliefde. Waarschijnlijk was deze plek niet geheel onbebouwd – archeologen hebben er de fundamenten van een tempel voor de Egyptische farao Rameses II (13^e eeuw v.Chr.) gevonden – maar Hadrianus bulldozerde de hele boel aan de kant, om plaats te maken

Portretbuste van Antinoös in Egyptisch (farao-)kostuum.

voor een stad met ongeveer hetzelfde model als Alexandrië. Dat wil zeggen, een brede straat in het midden – wel 20 meter breed, volgens de archeologen! – met zuilengalerijen en de belangrijkste gebouwen langs zij; een dwarsstraat die de hoofdstraat kruist; een theater en een renbaan. Het geheel werd aan drie kanten – maar niet aan de rivier-kant – omringd met een bakstenen muur.

Helaas weten we niet met zekerheid waar de monumentale graftombe van Antinoös gestaan heeft. Wel weten we, dat Hadrianus er speciaal een obelisk voor heeft laten maken, waarop de levensgeschiedenis van zijn toyboy, inclusief diens vergoddelijking – door zijn verdrinking, had Hadrianus bedacht, was Antinoös op een mysterieuze manier de god Osiris geworden – in Egyptisch hieroglyfenschrift staat uitgebeeld. Een exacte kopie van deze obelisk liet Hadrianus naar Rome transporteren en stelde hij op bij een Egyptisch heiligdom midden in de stad. Deze kopie bestaat nog steeds, hij staat nu, inclusief hieroglyfen, in het Pincio-park in Rome. Een deel van de inscriptie luidt:

Het begin van de inscriptie op de Noordzijde van de obelisk.

- 10.4** Hier rust de god, op deze plaats, in de tuin van de Heer des Overvloeds van Rome. De heilige plaatsen in Egypte kennen hem als een god. Tempels werden voor hem opgericht en hij wordt vereerd als een god door profeten en priesters in Boven- en Beneden-Egypte. (...) Een stad kreeg zijn naam. (...) Er is een tempel voor hem, hij heet Osiris-Antinous, de gerechtvaardigde. (...) Alle goden en godinnen zullen hem levensadem geven, zodat hij kan ademen, voor altijd verjongd (...) Bede om verlossing, uit naam van Osiris-Antinous, wiens hart juicht omdat hij, na opnieuw tot leven gewekt te zijn, zijn eigen vorm herkent en omdat hij zijn vader Re-Harakti gezien heeft. Zijn hart spreekt: 'O Re-Harakti, grootste god, ontvanger van beden van goden en mensen, gezegend of dood, hoor de roep van de man die u nadert! Beloon hem voor wat hij voor mij, uw zoon, heeft gedaan, de koning van Boven- en Beneden-Egypte. (...) Moge hij in gezondheid, moge hij voor altijd leven, als Re, in voorspoedige en herstelde jeugd. (...) Zijn macht strekt over het hele land en tot de vier hoeken der aarde. Stieren en koeien paren er lustig op los en maken kalfjes voor hem, tot zijn vreugde en tot vreugde van zijn grote koninklijk gemalin, dame van beide landen en steden, Sabina, die leeft in veiligheid en gezondheid. (...) De god Osiris-Antinous, de gerechtvaardigde: hij incarneerde in een jongen met een mooi lichaam en prachtige ogen, zijn hart juicht als dat van een halfgod nu hij op zijn

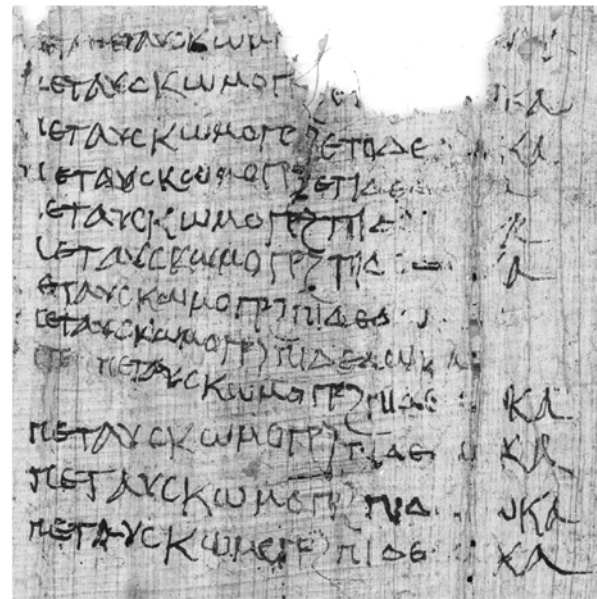
stervensuur de roep van de goden gehoord heeft. Ononderbroken vindt voor hem het ritueel van de seizoenen van Osiris plaats.

De bevolking van zijn 'Antinoös-stad' liet Hadrianus uit Egyptisch-Griekse steden uit de buurt overkomen. Dat weten we dan weer dankzij toevallige papyrus-vondsten: stukjes beschreven papier uit de 2^e eeuw n.Chr., die onder het droge woestijnzand tweeduizend jaar lang vrijwel onbeschadigd zijn gebleven. In papyri uit de stad Arsinoe, zo'n 100 km verderop, lezen we bijvoorbeeld over ene Herakleides, woonachtig in de Spaarbankstraat: in 122 n.Chr. leende deze Herakleides een zekere som gelds. Herakleides' vader, die ook Herakleides heette, was, zo leren we uit een andere papyrusvondst, rond 110 v.Chr. de hoofd-archivaris van de stad: blijkbaar behoorde de familie tot de provinciale elite. In 133 n.Chr., ruim twee jaar na de stichting van de nieuwe stad, verschijnt Herakleides junior op een derde papyrus-snipper uit Antinoöpolis. Hij is dan 57 jaar oud, staat er te lezen, en hij schrijft zijn zoons van respectievelijk zeven en één jaar oud in het stadsregister in. In andere papyrusvondsten komen we immigranten uit steden als Tebtunis, Philadelphia, Karanis en Oxyrhynchus tegen.

Reconstructie van Antinoöpolis door J.C. Golvin: goed te zien zijn o.a. de hoofdstraat die uitkomt op de Antinoös-tempel (rechts) en de renbaan buiten de stadsmuur.

Blijkbaar had Hadrianus het flink aantrekkelijk gemaakt om in zijn nieuwe stad te komen wonen! Eén van de lokkertjes was – zo leren we uit weer andere papyri – dat nieuwe Antinoïeten het recht kregen, om met Egyptische vrouwen te mogen trouwen, zonder dat kinderen uit die huwelijken het Romeinse staatsburgerschap ontzegd werd. Dat recht gold maar op een paar plaatsen in Egypte. Andere lokkertjes waren de vrijstelling van allerlei verplichtingen en belastingen – zoveel was Hadrianus er blijkbaar aan gelegen om zijn stad met geschikte burgers te vullen.

Een papyrusfragment met een Griekse tekst uit Antinoöpolis.

En dan zijn er nog de namen die Hadrianus aan de wijken en districten van Antinoöpolis heeft gegeven: nóg meer informatie die we dankzij papyrusvondsten kennen. Een flink

aantal van die namen hebben te maken met Hadrianus' keizerlijke afstamming, en verwijzen naar Hadrianus zelf, zijn familie en zijn voorgangers; andere verwijzen naar de Grieks-Romeinse goden. Twee groepen namen zijn echter speciaal voor Antinoöpolis ontworpen: het district *Osirantinoos* (met wijknamen als *Bithynieus*, naar Antinoös' geboortestreek), en het district *Athenaios* (met een aantal wijknamen die verwijzen naar bezienswaardigheden in Athene).

Eens te meer blijkt hier wel uit, hoe Hadrianus gestaag werkte aan één groot bouwplan. De nieuwe steden die hij bouwde – en Antinoöpolis is slechts één van vele – waren geen in zelfstandig isolement functionerende eenheden, zoals de ideale steden van Plato en Aristoteles dat waren. In tegendeel: een nieuwe stad was, zoals Marguerite Yourcenar het zo mooi formuleert, niet meer dan een contactpunt, waarin kenmerken van allerlei andere steden elkaar kunnen vinden; en al die contactpunten tezamen vormen de ideale 'wereld-stad' (*kosmo-polis*) van de Stoa-filosofen. Maar tegelijkertijd was die wereld-stad waar Hadrianus aan bleef bouwen de weerslag van één mensenleven: zijn eigen.

verantwoording:

Tekst 10.1: *Historia Augusta* 1.26. Tekst 10.2-3: M. Yourcenar, *Mémoires d'Hadrien*, vertaald naar de Pléiade-editie (1982), blz. 370 e.v. Tekst 10.4: vertaald naar de editie van J.-C. Grenier, *L'Osiris Antinoos* (2008). De gegevens over Antinoöpolis zijn ontleend aan een prachtig artikel van H.I. Bell, 'Antinoöpolis: a Hadrianic Foundation in Egypt', *Journal of Roman Studies* 30 (1940) 133-147. Zie in het algemeen over Hadrianus' bouwkundige activiteiten het hoofdstuk van S. Mols & N. de Haan in O. Hekster & C. Jansen (red.), *De Wereld van Hadrianus* (2015).

11. Platonopolis versus de Wereld-stad

Binnen het enorme Romeinse rijk een ‘wereldstad’ realiseren, waarin alle mensen volledige vrijheid van verkeer hebben en alleen maar aan de door het oppergezag in zijn feilloze wijsheid opgelegde wetten onderworpen zijn... dat is wel heel ambitieus – daar moet je bijna een god voor zijn, om dat zelfs maar in overweging te kunnen nemen. Nou was dat een gedachte, dat je eigenlijk een soort god was, waar Romeinse keizers in de tijd van Hadrianus al een tijd lang aan gewend waren. Augustus wilde bij zijn eigen leven nog niet vergoddelijkt worden, maar vergoddelijkte wel zijn adoptief-vader Julius Caesar – in 41 v.Chr. al, toen hij zelf nog maar 23 jaar oud was, en Caesar drie jaar dood. Zijn eigen officiële naam luidde sindsdien *G. Julius Caesar Octavianus Divi Filius* (‘Gaius Julius Caesar – een adoptiefzoon kreeg destijds de volledige naam van zijn adoptief-vader – Octavianus Zoon van God’). Augustus’ opvolgers gingen nog voortvarender te werk: vanaf de heerschappij van Claudius, halverwege de 1^e eeuw n.Chr., werd het niet meer dan gebruikelijk dat de keizer meteen ook maar zelf een god was, met een eigen tempel en een eigen godsdienst.

Geen wonder, dat de Stoa-filosofie, volgens welke de hele kosmos met alles er op en er aan, automatisch bestuurd werd door een onpersoonlijke, met de natuurkrachten samenvallende god, best populair werd in de Romeinse elite. ‘Slechte’ keizers, zoals Nero en Domitianus, wilden de Stoa-filosofen die hun ideeën in Rome verkondigden nog wel eens vervolgen en terechtstellen, maar ‘goede’ keizers zoals Hadrianus en diens opvolger Antoninus (2^e eeuw n.Chr.) lieten zich maar wat graag door zulke Stoa-denkers inspireren, en Antoninus’ opvolger Marcus Antonius zag zichzelf zelfs als zo’n denker. Dat kon best lastig zijn, voor een keizer die ook gewoon elke dag politieke beslissingen moest nemen: uit zijn dagboek, *Aan Mijzelf*, blijkt dat hij vaak wakker lag van de filosofische consequenties van zijn beleid. Zo schrijft hij:

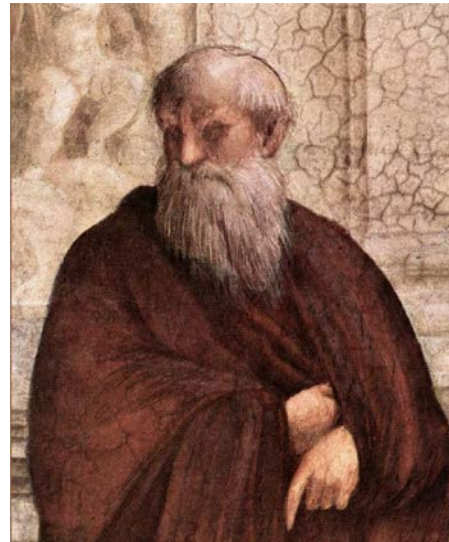

Standbeeld van Marcus Aurelius te paard, een verbeelding van 's keizers absolute macht.

- 11.1** Als het Verstand iets is dat we allemaal hebben, dan is de Redelijkheid, die maakt dat wij allemaal redelijke wezens zijn, dat ook. En als dat zo is, dan moeten de redenen die zeggen dat we wel of niet zus of zo moeten handelen dus óók iets zijn dat we allemaal hebben. En dat betekent dan dus, dat de wet voor ons allemaal hetzelfde is. En dan zijn we dus allemaal stadgenoten van elkaar: dan hebben we immers allemaal deel aan één en dezelfde gemeenschap. En dat wil dan weer zeggen dat... de kosmos een stad is! Ja toch? Hoe zouden we anders de gemeenschap noemen moeten, waar we allemaal deel van uitmaken? En is het niet ook zo, dat die gezamenlijke stad de plek is, waarvandaan wij onze Redelijkheid en ons wetsgevoel betrekken? Want als niet daarvandaan, waarvandaan dan wel?

Arme Marcus Aurelius: dat krijg je ervan, als je jezelf een soort goddelijke positie laat aanmeten. Dan staat er opeens heel veel op het spel. Want hoe moet je nou een praktische invulling geven aan dit soort verwarrende gedachten?

De Stoa-filosofie was niet alleen bij keizers en bestuurder populair, maar gek genoeg ook bij het 'gewone volk'. Of misschien is dat wel niet zo heel gek. Als je nu eenmaal onderdaan bent in het grote Romeinse rijk, en daar toch niks meer aan te doen is, dan kan het natuurlijk best prettig zijn om je te laten vertellen dat het Romeinse rijk eigenlijk een grote, volmaakte wereldstad is, en niet een onderdrukkende, roofzuchtige grootmacht. Anders word je immers maar opstandig. Maar er waren voor het denkende deel der bevolking ook alternatieven in de aanbidding: je kon, behalve Stoa-aanhanger, bijvoorbeeld ook nog steeds Plato-aanhanger worden. Goed, Plato was al 600 jaar dood, maar zijn filosofie werd nog steeds onderwezen, zoals we ook in het vorige hoofdstuk al opmerkten. In een flink gemoderniseerde vorm, dat wel. Plato zelf was vooral geïnteresseerd geweest in de vraag hoe wij dingen zeker kunnen weten, en hoe we met onze verschillende vormen van kennis het beste met elkaar kunnen samenleven. 'Neo-Platonisten' zijn meer geïnteresseerd in de vraag, hoe wij allemaal en ieder voor zich, door dingen in hun hoogste graad van zekerheid te weten, *een beetje god kunnen worden*.

Plotinus op de *scuola di Atene* van Rafael

Die formulering, 'een beetje god worden', komt van de neo-Platonist Plotinus (3^e eeuw n. Chr.). Plotinus had in Alexandrië gestudeerd – Alexanders stad was al die jaren een belangrijk intellectueel centrum gebleven – en had in het gezelschap van de Romeinse keizer Gordianus III Perzië en Indië bezocht. Daarna kwam hij in Rome terecht, waar hij openbare filosofiecolleges ging geven, die bestonden uit het voordragen en van commentaar voorzien van allerlei Plato-teksten. Dat idee van 'een beetje god worden' lanceerde Plotinus bijvoorbeeld naar aanleiding van één enkele korte passage in een boek van Plato, waarin er sprake is van 'gelijkwording met de goden'. Plotinus' colleges werden onder meer bezocht door een aantal hoge bestuurslieden, maar zelf had hij helemaal geen politieke ambities: sterker nog, hij ontmoedigde dat soort ambities onder zijn studenten, met als gevolg dat meer dan één van hen besloot om af te zien van een politieke carrière. Wel kon hij rekenen op een welwillend gehoor bij de keizer. Dat was niet meer Gordianus, met wie hij in het Verre Oosten geweest was, en ook niet diens opvolgers – de houdbaarheidstermijn van keizers was bijzonder kort in de 3e eeuw n. Chr. – maar Gallienus:

- 11.2** Plotinus stond in zeer hoog aanzien bij Gallienus en diens vrouw Salonia, zij waren erg van hem onder de indruk. Op een gegeven moment besloot Plotinus van die welwillendheid gebruik te maken. Lang geleden had er, zo vertelde men, in de streek rond Napels een stad van filosofen gestaan, maar daar was niets van over, enkel wat ruïnes. Plotinus verzocht de keizer om deze stad te herbouwen en om het omringende gebied een zelfstandige gemeenschap te maken. De bevolking van de nieuwe stad zou leven volgens Plato's *Wetten*, en voortaan Platonopolis heten. Plotinus zelf en zijn studenten en

collega's zouden er naar toe verhuizen. De keizer was er helemaal voor, maar het plan werd gesaboteerd door diens hovelingen, uit afgunst of jaloezie of zo'n soort aanleiding.

Waarschijnlijk was de tot een ruïne vervallen 'filosofenstad' waarop in deze passage bedoeld wordt, ooit een Pythagoreïsche leefgemeenschap geweest. Daarvan hadden er in de eeuwen voor Christus meerdere bestaan in Italië: sterker nog, de filosoof en wiskundige Pythagoras (6^e eeuw v.Chr.) zou zelf zo'n gemeenschap gesticht hebben, nadat hij en zijn volgelingen, onder meer vanwege hun radicale vegetarisme, van Pythagoras' geboorte-eiland Samos verbannen waren. Zo iets van, 'Gaan jullie dan maar in Italië de vegetariër uithangen, als dat zo nodig moet'... Maar al die gemeenschappen waren langzamerhand verdwenen en opgeheven geraakt: Plotinus' plan om er eentje nieuw leven in te blazen onder de prachtige naam 'Platonopolis' was tamelijk woest.

Wat Plotinus daarbij precies voor ogen stond, is overigens niet helemaal duidelijk. Plato zelf zou het natuurlijk prachtig gevonden hebben, een stad die bestuurd werd volgens de leef-regels die hij in zijn boek *Wetten* had opgesteld (zie Hoofdstuk 5). Halverwege de 4^e eeuw v.Chr. had hij, in samenwerking met Dion, de verlichte machthebber van Syrakousai op Sicilië, zelf ook geprobeerd om zo'n stad te stichten, maar dat was op een teleurstelling uitgelopen. Jammer voor Plato, die werkelijk geloofd schijnt te hebben dat zo'n stad in alle opzichten – militair, politiek, economisch en cultureel – succesvol had kunnen zijn. De 'neo-Platonisten' stonden daar echter heel anders in. Voor hen was samenleven volgens Plato's leefregels geen doel op zich, maar slechts een opstapje naar het eigenlijke doel van de filosofie: 'een beetje god worden'. En dat was een doel dat je toch vooral kon bereiken door heel hard te gaan zitten nadenken. Misschien, dat keizer Gallienus daarom zo welwillend stond tegenover Plotinus' plannen: omdat de stichting van Platonopolis onmogelijk een serieuze bedreiging voor de stabiliteit van het Romeinse rijk zou hebben betekend. En des te kinderachtiger is het van zijn ondergeschikten, dat ze het project gedwarsboomd hebben.

Romeinse munt met de beeltenis van keizer Gallienus

verantwoording:

Tekst 11.1: Marcus Aurelius, *Aan Mijzelf* 4.4. Tekst 11.2: Porphyrius, *Leven van Plotinus* §12. Over Plotinus' politieke connecties schrijft M. Edwards, 'Plotinus and the Emperors', *Symbolae Osloenses* 69 (1994) 137-147.

12. Urbino, een ‘stadje’ in Italië

De belangrijkste neus uit de wereldgeschiedenis is die van de Egyptische koningin Cleopatra. Dat stelt tenminste de Franse filosoof en wiskundige Blaise Pascal (1623-1662), die in zijn boek *Gedachten* de raadselachtige aantekening opnam: ‘De neus van Cleopatra – was die korter geweest, dan had het aanzicht van de wereld er anders uitgezien!’ Pascal doelde hiermee op het feit dat Cleopatra achtereenvolgens Julius Caesar en Marcus Antonius huwde, en zodoende het verloop van de Romeinse politieke geschiedenis ingrijpend beïnvloed heeft. Pascals aantekening werd in Frankrijk zo’n beetje spreekwoordelijk, met als gevolg dat de uitzonderlijke schoonheid van Cleopatra’s neus in het populaire stripboek *Asterix en Cleopatra* tot een doorlopende grap verheven kon worden. Rare jongens, die Fransen.

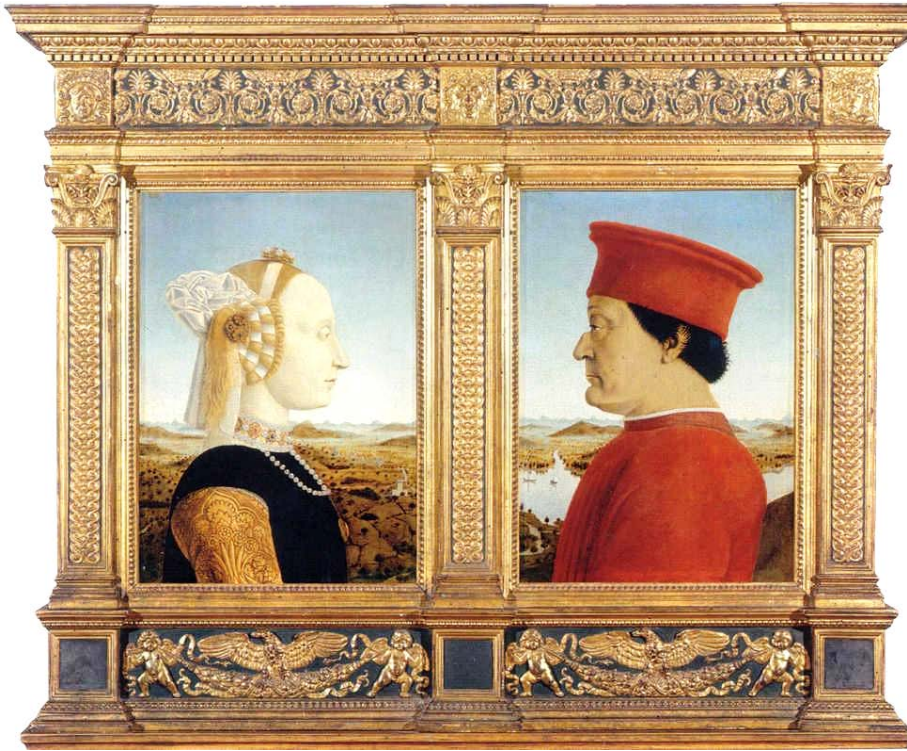

‘Ce nez...’ (‘Wat een neus!’), mijmert Panoramix.

De beroemdste neus van Italië behoort echter aan Federico da Montefeltro (1422-1482): in het Italiaanse Florence en omstreken kun je haast geen museum binnengaan zonder dat dit karakteristiek gevormde reukorgaan je onmiddellijk in het oog springt. Montefeltro was hertog van het stadje Urbino, dat in het uit allerlei graafschappen, hertogdommetjes en andere mini-staatjes bestaande Italië van de 15^e eeuw n.Chr. een grote mate van zelfstandigheid bezat. Zijn merkwaardige vorm dankte Montefeltro’s neus aan een ongelukkig verlopen steekspel-te-paard, dat hem zijn rechter oog gekost had. Her en der lees je nog wel eens dat Montefeltro na het ongeluk, om met zijn linker oog beter naar rechts te kunnen zien, middels plastische chirurgie zijn neusbrug heeft laten verwijderen; maar waarschijnlijker is dat die neusbrug gewoon bij het ongeluk zelf gesneuveld is.

Montefeltro met zijn zoon Guidobaldo: schilderij van Joost van Cleve (detail). Zoals ook op veel andere portretten laat hij zich in zware wapenrusting uitbeelden, zelfs al is hij aan het lezen is.

Piero della Francesca's beroemde dubbelportret van Federico da Montefeltro en Battista Sforza, t.g.v. hun huwelijk in 1471.

Een mooi verhaal is het wel, dat van die chirurgisch verwijderde neusbrug, helemaal omdat Montefeltro uitstekende redenen had om zich te willen verzekeren tegen onverhoedse aanvallen van rechts. Een groot deel van zijn leven was hij verwickeld in allerlei militaire en politieke intriges, en toen hij in 1444 de baas werd in Urbino was dat omdat de vorige hertog, zijn halfbroer Oddantonio, door samenzweerders in diens eigen paleis was vermoord. Urbino was toen Federico er de macht overnam tamelijk armlastig, zodat hij zijn carrière als *condottiere* – leider van een huurliedenleger – nog even voort moest zetten, totdat hij, mede dankzij een kerkelijke aanstelling, voldoende middelen

had vergaard om met pensioen te kunnen gaan. Dat moment kwam zo rond 1470, en hij markeerde het door te trouwen met Battista Sforza, een gelegenheid waarvoor de Florentijnse kunstenaar Piero della Francesca een schitterende portretschildering maakte.

Tegen die tijd waren Montefeltro's bouwmeesters ook zo'n beetje klaar met de ingrijpende verbouwing van zijn paleis. Er had altijd al wel iets van een burcht gestaan in Urbino, maar niet iets dat paste bij de ambities van de nieuwe machthebber. Hij zette in de loop der jaren verschillende architecten aan het werk, te beginnen met Luciano Laurana, een vermaard ontwerper van forten en verdedigingswerken: deze ging de harde rots te lijf, die de ondergrond moest vormen voor Montefeltro's nieuwe paleis.

Het resultaat mocht er wezen. In 1528 verscheen *Het Boek van de Hoveling* van Baldassare Castiglione (1478-1529), een fictief gesprek dat zich afspeelt in Montefeltro's paleis, maar dan een generatie na het overlijden van hertog Federico. Castiglione was lid van de hofhouding van Federico's zoon en opvolger, Guidobaldo, en het gesprek waarvan *Het Boek van de Hoveling* een weergave is, gaat over zo'n beetje alles dat een cultureel geïnteresseerde hertog en diens vertrouwelingen ter harte gaat: kunst, literatuur, politiek, kwaliteit... Het boek begint met een korte, maar veelzeggende beschrijving van het *Palazzo Ducale*:

- 12.1** In de Appennijnse heuvels, min of meer in het midden van Italië ligt, met het gezicht naar de zee, het kleine stadje Urbino. Ondanks de bergachtige omgeving is het niet zo lieflijk als sommige andere steden, maar het heeft wel een gunstig klimaat, zodat de omgeving erg vruchtbaar is en barst van het fruit. De lucht is gezond en het land draagt in overvloed

de dingen die het mensenleven leefbaar maken. Niet de minst gelukkigste omstandigheid is evenwel, geloof ik, het feit dat Urbino al sinds mensenheugnis bestuurd wordt door voortreffelijke heersers. (...) Zonder het al te ver in het verleden te willen zoeken, kunnen we in ieder geval getuigenis afleggen van de roemrijke nagedachtenis van hertog Federico, die destijds een lichtend voorbeeld voor heel Italië was. (...) Nog afgezien van zijn andere weldaden heeft hij op de ruwe bodem van Urbino een paleis gebouwd dat, naar veler mening, het mooiste van heel het land is. Hij heeft het in alle denkbare opzichten zó ingericht, dat je zou denken, dit is geen paleis, maar een stad in de vorm van een paleis. Dat kwam niet alleen door datgene wat gewoon ter gebruik was, zoals het zilverwerk, de met goud bestikte stoffen, zijde en dergelijke beklede woonvertrekken, maar ook door de eindeloze hoeveelheden marmeren en bronzen beelden uit de oudheid, bijzondere schilderijen en allerlei muziekinstrumenten: er was niks wat je zag dat niet uiterst zeldzaam en van uitstekende kwaliteit was. Bovendien had Federico voor een groot fortuin aan de prachtigste, zeldzaamste boeken staan, in het Grieks, Latijn en Hebreeuws, allemaal met goud en zilver versierd en op snee – dat was misschien nog wel het toppunt van de voortreffelijkheid van zijn grote paleis.

Het Palazzo Ducale in Urbino op een foto uit het begin van de 20e eeuw: goed te zien is, hoe het zowel bouwkundig als functioneel een éénheid vormt met zijn stedelijke omgeving.

In Castiglione's beschrijving is Montefeltro's paleis een ideaal paleis geworden. De uiterlijke kenmerken ervan – de ligging, de zelfvoorzienendheid van de streek, de rijkdom, de bibliotheek – weerspiegelen namelijk precies die dingen, waarover de hovelingen in de rest van hun gesprek zo geanimeerd van gedachten wisselen: het is, zo stelt Castiglione het zich voor, het volmaakte onderkomen van de volmaakte machthebber. Maar Castiglione's grootste compliment is nog wel vervat in de gedachte dat Montefeltro's paleis in feite helemaal geen paleis is, maar een *stad op zich*. Ook die gedachte weerspiegelt een bepaald ideaal – namelijk, het politieke ideaal dat een machthebber over zijn onderdanen kan regeren zoals hij over zijn eigen huishouden regeert; als een soort 'heer des huizes', dus.

Niet alleen was Montefeltro's paleis, in de opvatting van Castiglione tenminste, zélf een soort 'ideale stad', maar bovendien bood het geleerden van allerlei pluimage de ruimte om na te denken *over* ide ideale stad. Rond 1450, dus ongeveer toen de werkzaamheden aan het *Palazzo Ducale* in Urbino begonnen, voltooidde de Florentijnse humanist Leon Battista Alberti (1404-1472) zijn boek *Over de Bouwkunde*. Alberti was een praktiserend architect, maar tegelijkertijd veel meer dan dat: dichter en romanschrijver, schilder en kunsttheoreticus, filosoof... kortom, het soort *homo universalis* ('all-round mens') waarvan er ten tijde van de renaissance, en dan vooral in Italië, opvallend veel rondliepen. *Over de Bouwkunde* is zowel een praktisch als een filosofisch boek: het bevat concrete aanwijzingen voor allerlei bouwkundige problemen, maar ook hele abstracte bespiegelingen. Alberti's voorbeeld, dat is duidelijk, was Vitruvius' *Handboek Bouwkunde* (zie Hoofdstuk 9); maar Alberti is nog een stuk uitgesprokener over het vak van architect dan zijn Romeinse voorganger. Helemaal aan het begin van *Over de Bouwkunde* schrijft hij:

Bronzen medail-
lon met de beel-
tenis van Alberti
(wellicht een
zelfportret).

- 12.2** Als ik het over een bouwkundige heb, dan heb ik het dus niet over een handwerksman: de handwerksman is immers niet meer dan een instrument van de bouwkundige. (...) Waar de bouwkunde over gaat is het aanwijzen van de *juiste, eigen plaats* aan het gebouw als geheel en aan de onderdelen van het gebouw, van hun *getalsmatige samenstelling*, hun *proporties* en hun *orde van schoonheid*, met als enig doel dat het geheel in de juiste verhoudingen staat. (...) De bouwkundige moet zich alleen voegen naar het oordeel en het advies van diegenen, wier oordeelsvermogen berust op kennis en ernst.

De zelfverzekerdheid en het gevoel van eigenwaarde die uit deze opmerkingen spreekt, zijn voor de tijd waarin ze opgeschreven werden opmerkelijk. In feite stelt Alberti hier dat de bouwkundige een *kunstenaar* is – terwijl dat begrip pas 'n jaar of vijftig later, in de tijd van Leonardo, Michelangelo en Rafael zijn moderne betekenis krijgt! Een bouwkundige, zegt Alberti, houdt zich helemaal niet bezig met praktische overwegingen: die laat hij over aan de handwerksman. Hij houdt zich uitsluitend bezig met idealen, en alle oplossingen voor bouwkundige vraagstukken die *Over de Bouwkunde* rijk is, zijn *ideale* oplossingen.

Niet minder opmerkelijk is dat Alberti voor al zijn oplossingen één uitgangspunt kiest. Dat had Vitruvius natuurlijk ook gedaan – we zagen dat al in Hoofdstuk 9 – toen hij stelde dat de menselijke maat model staat voor alle bouwkundige verhoudingen. Maar anders dan Alberti dacht Vitruvius in afzonderlijke bouwwerken, terwijl het zijn Italiaanse navolger meer te doen is om de *stad* als bouwkundige eenheid. En daarvoor geldt:

12.3 Filosofisch gezien is een stad niet meer dan de grootste vorm van huis, en een huis daarentegen niet minder dan de kleinste vorm van een stad: afzonderlijke gebouwen zijn als het ware de onderdelen van een stad, zoals afzonderlijke vertrekken – ik bedoel: de voorhof, de *xystus*, de eetzaal, de galerij, enz. – de onderdelen van een huis zijn.

Dit uitgangspunt heeft allerlei gevolgen. In hoofdstuk 5 zagen we bijvoorbeeld, dat Aristoteles en Plato van mening verschillen over het nut van een stadsmuur: de Athener uit Plato's *Wetten* vindt een stadsmuur onnodig – je hebt toch al soldaten? – terwijl Aristoteles zegt, bouw nou maar een stadsmuur, want moet je eens kijken wat er doorgaans gebeurt met steden zónder stadsmuur... Alberti staat aan de kant van Aristoteles, maar om een heel andere reden: natuurlijk, stelt hij, moet een stad een muur hebben. Je kunt je toch ook geen huis zonder buitenmuren voorstellen?! Een ander punt is de omvang van een stad:

12.4 In de oudheid vergeleek men een stad wel met een schip, dat niet zo omvangrijk moet zijn dat het schommelt door alle lege ruimte, en ook niet zo klein dat het helemaal vol zit. Maar er zijn ook mensen die denken dat het veiliger is als een stad dicht bebouwd is, en weer anderen die meer op de toekomst gericht zijn en heel blij worden van veel open ruimte, zodat de stad, zeggen zij, in latere tijden kan groeien en groter worden. Zo was de omtrek van het Egyptische Thebe, zegt men, 160 stadiën, die van Memphis 250 en die van Babylon meer dan 350 stadiën (...) en waren er in de oudheid steden met een zó groot oppervlak dat men binnen de muren nog ruimte had voor de volledige voedselopslag. In deze kwestie schaar ik mij achter het spreekwoord dat zegt, 'alles beter dan te weinig': als het erop aankomt, kun je beter uitgaan van een maximaal aantal inwoners.

Hoewel Alberti het niet met zoveel woorden zegt, ligt ook aan deze redenering het model van het huis ten grondslag. Als je een huis laat bouwen, dan doe je dat op grond van een redelijke inschatting van hoeveel mensen er in zullen moeten wonen: hooguit plan je dan een extra kinderkamer of een logeerkamer, maar het is onmogelijk om je een eindeloos uitbreidbaar of oprekbaar huis voor te stellen.

Wat Alberti betreft (en dit is een derde opzicht waarin zijn *Over de Bouwkunde* opmerkelijk is) gelden voor *open ruimte* in een huis of in een stad precies dezelfde overwegingen als voor gebouwde ruimte. Een stadsplein, bijvoorbeeld – Alberti gebruikt de term *forum* – is niets meer of minder dan een 'kamer', waarvan de muren gevormd worden door de gebouwen er om heen:

12.5 Je hebt natuurlijk allerlei verschillende soorten *fora* (...) waarvan de gewenste opmaak en de plaats in de stad samenhangt met hun specifieke functie. (...) Bij ons in Italië was het gebruikelijk dat een *forum* een breedte had van twee-derde keer de lengte (...). Vooruit. Maar het ideale *forum* is er één waarvan de oppervlakte bestaat uit twee naast elkaar liggende vierkanten van dezelfde omvang. De zuilengalerijen moeten in hun afmetingen beantwoorden aan de oppervlakte van het *forum*, zodat dat niet te groot lijkt als de omringende bebouwing te klein is en niet te krap als de muren van daarvan te hoog worden opgetrokken. De gepaste hoogte van de omringende bebouwing is maximaal een derde van de breedte van het forum, en minimaal twee twaalfde. De zuilengalerij zelf mag niet hoger zijn dan zijn eigen diepte, dat wil zeggen: de diepte correspondeert met de hoogte van de zuil.

Alberti was een beroemdheid in Italië, en hoewel *Over de Bouwkunde* pas in 1485, 35 jaar nadat Alberti het voltooide en drie jaar na zijn overlijden, in druk verscheen, werd het in de tussentijd dikwijls handmatig overgeschreven. In een brief uit 1480 vraagt Federico da Montefeltro bijvoorbeeld aan een andere hertog, Ercole d'Este, of hij misschien diens exemplaar mag lenen, zodat hij het kan laten kopiëren. Dat verzoek was tevergeefs – Ercole had helemaal geen exemplaar – zodat Montefeltro elders aan moest aankloppen. Het kopiëren en illustreren duurde vervolgens zó lang, dat de opdrachtgever reeds was overleden toen zijn eigen exemplaar eindelijk af was. Ook Ercole d'Este was inmiddels naarstig op zoek: uit een briefwisseling met zijn zaakwaarnemer van rond 1484 blijkt, dat Lorenzo de' Medici, de machthebber van het rijke Florence, weliswaar een exemplaar bezit 'dat hij zelf nog van Alberti heeft gekregen', maar niet uit wil lenen 'omdat het hem heel dierbaar is en hij er veel in leest'.

Uit ongeveer dezelfde tijd dat de hertogen en prinses van Italië zoveel moeite doen om een Alberti-handschrift te bemachtigen, stamt een drietal raadselachtige schilderijen waarin Alberti's ideeën over het ideale stadsplein of *forum* – of wellicht die van Giuliano da Sangallo (1446-1516), die zich door Alberti liet beïnvloeden – worden geïllustreerd. Niemand weet wie de schilder of de opdrachtgever van deze werken is, en met hun drieën zijn ze uniek: we kennen uit deze tijd geen andere architectuurstudies waarop geen mens te zien is (de figuurtjes op het tweede schilderij zijn er veel later bijgeknutseld).

Wel hebben ze alle drie een heel duidelijk perspectief, van waaruit het ideale stadslandschap bekeken wordt – net zoals in Alberti's tekst, waarin immers staat dat een stadsplein met de ideale verhoudingen niet te groot of te krap 'lijkt'. Dat woordje 'lijkt' (*apparet*, in het Latijn) veronderstelt een kijker, en hier is dat de bekijker van het schilderij, die zich steeds ergens aan de rand van het grote, lege stadsplein bevindt. Dat vergeten we nog wel eens, dat het hele idee van 'perspectief' niet alleen een trucje is dat je bij tekenen leert, om ervoor te zorgen dat je tekeningen er beter uitzien, maar dat het bovendien vrij letterlijk een bepaalde kijk op de wereld inhoudt: een kijk waarin het belangrijker is wat *ik zie*, dan wat *er* – objectief gesproken – *is*.

In de Middeleeuwen koesterde men daarom een gezond wantrouwen jegens 'perspectief'. Welk mens was immers zo belangrijk, dat het er méér toe deed wat *hij zag*, dan wat God geschapen had? Wat een arrogantie! Welnu, het is precies die arrogantie die men in de zogenaamde Renaissance ontdekte: of liever, *her*-ontdekte, want men zag al gauw in dat de Grieken en de Romeinen veel minder wantrouwen jegens 'perspectief' hadden dan de Middeleeuwen. En ook wij constateerden al dat iemand als Vitruvius in zijn bouwkundige overwegingen rekening hield met het gezichtspunt van een kijker (zie Hoofdstuk 9).

LEONIS BAPTISTAE ALBERTI V. CLAR.
DE ARCHITECTURA LIBER PRIMVS
INCIPIT LINIAMENTA
E LINEAMENTIS AEDI-
FICIORVM CONSCRIPTV-
RI OPTIMA ET ELEGANTIS-
SIMA QVAE QVAE PERI-
TISSIMIS MAIORIBVS
FVSSILLITER STRA-
DITA ET QVAE IN IPSIS

OPERIBVS FACIENDIS ESSE OBSER-

uata animaduertimus colligimus: nostrisq; hinc in opus trāsferre
mus. His etiā addemus: siquid nō ingenio & p̄ uel figandi cura
et labore adiuuauerimus: quod quidem usui futuri putemus. Sed cū
huiusmodi res; alioquin duris & asperis: atq; multa ex parte obscu-
rissimis conscribendis me cupiam esse aptissimū: et quoad fieri pot-
sit facilem & expeditissimū uelim nostrū pro more explicabimus.
Quid nā sit quoad agrediar. Nam hinc nō negligendi res dicenda
fontes parantur: unde cetera equabilior oratione diducantur.
Rem igit sic ordiemur. Totā res aedificatoria liniamentis et fructu-
tura constituta est. Liniamentoz omnis uis & ratio confumitur:
ut recta absolutaq; habeat uia captandi iungendiq; lineas & angu-
los: quib; aedificij facies comprehendat atq; concludat. At qui est
quidē liniamenti munus & officium p̄scribere aedificij et partibus
aedificioz aptum locum et certum numeros: dignūq; modū et ordinē
ordinē: ut iam tota aedificij forma et figura ipis liniamentis cogescat.
Neq; habet liniamentum in se: ut materia sequat: sed est huiusmodi
ut eade plurimis in aedificijs ee liniamenta sentiamus: ubi una atq;
eade in illis spectet forma: hinc est ubi eoz partes: & parua singu-
larum sint atq; ordines inter se conueniant totis angulis totiq; lineis

Pagina uit het handschrift van Alberti's *Over de Bouwkunde* dat in opdracht van Montefeltro werd gekopieerd en verluchtigd (*Urb. Lat.* 264).

Drie voorstellingen van de ‘ideale stad’. Hoewel hun staat van onderhoud nogal verschilt – met name de onderste paneel is er beroerd aan toe – gaan de meeste kunst-historici ervan uit dat zij door dezelfde schilder zijn vervaardigd. De panelen experimenteren met verschillende bouwkundige invullingen van het begrip ‘ruimte’, gezien vanuit één centraal perspectief, precies zoals Alberti dat in zijn *Over de Bouwkunde* voorschrijft.

Maar hoe zit dat nou met Federico da Montefeltro en de ideeën van Alberti? Is het *Palazzo Ducale* van Urbino inderdaad, zoals Castiglione veel later op zou merken, een ‘ideaal paleis’ in de zin die Alberti voor ogen stond: namelijk, een ‘ideale stad’ in het klein? Blijkbaar heeft Montefeltro tot aan zijn dood in 1482 dus nooit een eigen exemplaar van Alberti’s *Over de Bouwkunde* bezeten, maar dat wil niet zeggen dat hij niet op de hoogte was van diens denkbeelden. Als we de *Gesprekken in Camaldoli*, een boek uit 1472 van de Florentijnse geleerde Christoforo Landino mogen geloven, dan was Alberti in de jaren dat er aan het paleis gebouwd werd, zo’n beetje kind aan huis bij de Montefeltro’s. In de *Gesprekken in Camaldoli*, dat door Landino gepubliceerd werd met een opdracht aan Montefeltro, vertelt een licht gefictionaliseerde Alberti uitgebreid over de gastvrijheid die hij door de jaren heen ten huize van Federico genoten heeft, en in een bedankbrief aan Landino uit 1475 – Alberti was toen al een paar jaar dood – bevestigt Montefeltro dat hij Alberti inderdaad altijd als een goede vriend heeft gezien.

Federico da Montefeltro en Christoforo Landino, in een wellicht door Botticelli geschilderd miniatuur uit een handschrift van Landino’s *Gesprekken in Camaldoli*.

En dan is er nóg zo’n een raadselachtig schilderij – wederom weten we niet wie de schilder is – waarop de geleerde Luca Pacioli (1447-1517) staat afgebeeld midden tussen de instrumenten van zijn geleerdheid: een exemplaar van zijn eigen boek, *Verhandeling over de Wiskunde, Meetkunde en Verhoudingen* en een van de *Elementen* van Euclides; een demonstratiebord met een geometrische figuur; een passer en een geodriehoek, en nog zo wat. Pacioli was een franciscaner monnik – dat zie je aan zijn kleding – en bovendien een graag geziene gast aan het hof van Guidobaldo da Montefeltro, Federico’s zoon en opvolger.

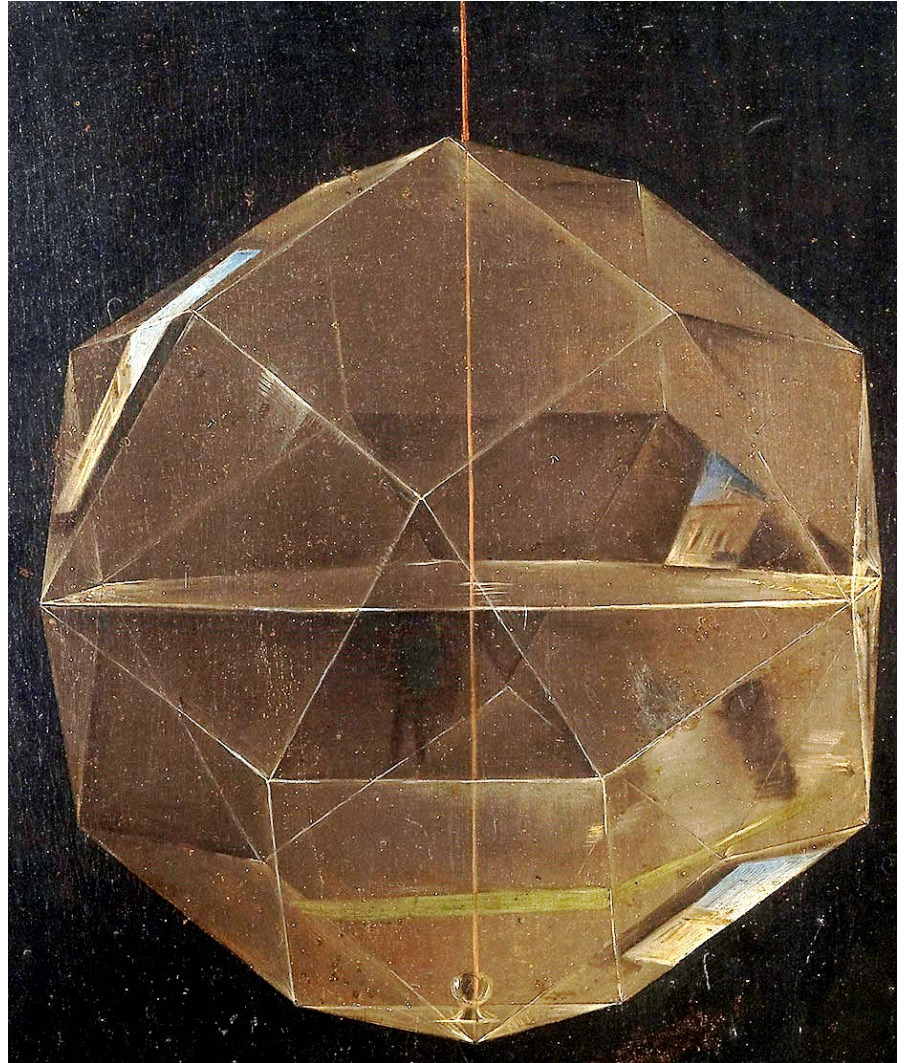

Portret van Luca Pacioli en Guidobaldo da Montefeltro, van een onbekende schilder.

Laatstgenoemde is waarschijnlijk de zelfverzekerd kijkende, rijk geklede figuur ter rechterzijde van Pacioli. Maar wat het oog trekt, is het virtuoos geschilderde prisma dat links van de geleerde aan het plafond hangt, en dan vooral datgene wat je in een aantal van de vlakken van dat prisma gereflecteerd ziet: niets meer of minder dan het *Palazzo Ducale* van Federico. Dat paleis is nu het voorwerp geworden van een heel ander soort ‘perspectief’ dan dat, waar de ‘ideale stad’-panelen een illustratie van zijn: geen persoonlijk, maar een *wiskundig* perspectief, dat aan de door Pacioli geformuleerde wetten van de optica en de geometrie gehoorzaamt.

Zo vormde het paleis dat Montefeltro met één oog op zijn aanstaande pensionering had laten bouwen, nog twee generaties lang het onderwerp van de opnieuw ontdekte wetenschappelijke bouwkunde.

Detail van het schilderij op de vorige bladzijde: het rhombicuboctahedron – een door de Griekse meetkundige Archimedes beschreven figuur bestaande uit 8 driehoeken en 18 vierkanten – van Pacioli. Het hangt aan een draad bevestigd aan zijn onderzijde en is half met een vloeistof gevuld, zodat het als prisma fungeert. Behalve drie reflecties van het *Palazzo Ducale* zijn de reflecties van het groene tafelkleed en (als je heel goed kijkt) van de twee menselijke figuren te zien.

verantwoording:

Federico's neus: zie P. Santoni-Gugiu & A. Massei, 'The legend and the truth about the nose of Federico, Duke of Urbino', *British Journal of Plastic Surgery* 35 (1982) 251-257. Tekst 12.1: B. Castiglione, *Het Boek van de Hoveling* 1.2 (met weglatingen). Tekst 12.2-5: L.B. Alberti, *Over de Bouwkunde*, fragmenten uit de *praefatio*, *caput* 1.9, 4.3, 6.3 en 8.4. De correspondentie rondom de Alberti-handschriften wordt zeer grondig besproken in H. Biermann, 'Was Leon Battista Alberti je in Urbino?', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 4 (2002) 493-521; de 'ideale stad'-schilderingen door H. Saalman, 'The Baltimore and Urbino Panels: Cosimo Rosselli', *Burlington Magazine* 110 (1968) 376-383; en het portret van Pacioli door R. Baldasso, 'Portrait of Luca Pacioli and Disciple: a new mathematical look', *The Art Bulletin* 92 (2010) 83-102.

13. Onzichtbare steden

Dit boek begon met een hoofdstukje over Arcadia, het ruige terrein midden op de Griekse Peloponnesos waar men in de loop der eeuwen zo vaak van heeft gedroomd. In Arcadia wonen geen mensen: ze komen er enkel om hun vee te hoeden, hun verdriet en heimwee te vergeten en op te gaan in de ongerepte natuur. Arcadia is het tegenovergestelde van de ‘ideale stad’, waarin mensen – dat hebben we in de op dat inleidende hoofdstukje volgende hoofdstukken uitvoerig gezien – geholpen door een strakke planning, strenge wetten, uitgekiend ontwerp en de modernste technieken op een zo goed mogelijke manier met elkaar samenwonen. Arcadia en de ‘ideale stad’ zijn als het ware twee uitersten, waartussen onze ‘echte’, niet-ideale steden, dorpen, en andere samenlevingsvormen zich ergens bevinden. Beide uitersten hebben we nodig. Stel, je loopt door de stad waarin je woont – Alkmaar, Rotterdam, Leeuwarden, Utrecht – en je stuit op, noem eens wat, een druk verkeerskruispunt, of op een bibliotheek. Dan is het je beseft van Arcadia dat je doet denken: ‘Dit kruispunt, deze bibliotheek had er net zo goed *niet* kunnen zijn!’. En het is de gedachte van de ‘ideale stad’, die je doet beseffen: ‘Maar misschien kan het ook *anders!*’.

In 1972 publiceerde de Italiaanse schrijver Italo Calvino (1923-1985) zijn roman *Onzichtbare Steden*. Nou ja, roman: het boek bestaat uit negen hoofdstukken waarin telkens een aantal steden beschreven wordt. Deze beschrijvingen zijn met elkaar verbonden door een gesprek tussen de Venetiaanse ontdekkingsreiziger Marco Polo en de keizer van het grote Tartaren-rijk (ongeveer het huidige China), Kublai Khan. De beschrijvingen hebben steeds titels, zoals ‘Steden en herinnering’, ‘Steden en verlangen’, ‘Verborgene steden’, ‘Steden en ogen’, enzovoort. Elk van deze titels – het zijn er elf – komt vijf keer voor: in totaal beschrijft Marco Polo dus 55 steden, die allemaal een vrouwen-naam dragen (*Diomira, Isidora, Dorothea* enzovoort). De schikking van deze 55 steden over de negen hoofdstukken van de roman volgt ook weer een wiskundig patroon.

Kasteel in de Pyreneeën, een schilderij van René Magritte (1898-1967) dat op de omslag van de originele uitgave van Calvino's *Le città invisibili* stond.

Ingewikkeld? Jazeker. Calvino hield van dit soort taal- en wiskundespetletjes. Maar hij was ook gewoon een hele goede schrijver; en *Onzichtbare Steden* is een heel mooi boek, over wat er nog overblijft als je denkt dat je alles al gedaan of gezien hebt. Kublai Khan is de machthebber over een strak bestuurd, optimaal ingericht wereldrijk – hij heeft, zou je kunnen zeggen, dezelfde positie als de Romeinse keizer Hadrianus (zie Hoofdstuk 10) – maar desondanks wordt hij geplaagd door de gedachte dat het allemaal voor niks is: dat alle vooruitgang alleen maar leidt tot de hel aan het einde van de wereld. Door de depressieve keizer te laten zien wat er zich allemaal buiten diens gezichtsveld bevindt, weet Marco Polo hem gerust te stellen: als je de eindeloze ruimte der *verbeelding* meerekent, is het einde immers nog lang niet in zicht.

Calvino's lofzang op de verbeelding vormt een passend slot voor dit boekje, waarin we vooral gekeken hebben naar wat er zich binnen de grenzen van het mogelijke bevindt: tussen de twee uitersten van enerzijds Arcadia en anderzijds de 'ideale stad'. Met Kublai Khan en Marco Polo overschrijden we die grenzen en kijken naar een aantal steden die alleen in de verbeelding kunnen bestaan. De roman begint met een korte inleiding:

- 13.1** Het is niet gezegd dat Kublai Khan alles geloofde wat Marco Polo hem vertelde over de steden die hij op zijn reizen had bezocht, maar de Tartarenkeizer bleef wel luisteren naar de jonge Venetiaan, met meer aandacht en nieuwsgierigheid dan naar enige andere van zijn boodschappers over ontdekkingsreizigers. In het leven van een keizer komt er een moment dat volgt op de trots over de eindeloze uitgestrektheid van het gebied dat we veroverd hebben, op de neerslachtigheid en de opluchting over het feit dat we het weldra op zullen geven om het te leren kennen en begrijpen. Het is een gevoel van leegte dat opkomt op een avond, samen met de geur van olifanten in de regen en de as van sandelhout die afkoelt in de vuurkorven, een duizeligheid die de rivieren en bergen op de zachte deining van de kamerschermen doet beven, die één voor één de berichten opvouwt over het verlies van de laatste vijandelijke legers in nederlaag op nederlaag, die de lak doet schilferen van de zegels van onbekende koningen die bedelen om onze militaire steun in ruil voor jaarlijkse vergoedingen in kostbare metalen, gelooiden huiden en schildpadschilden. Het wanhopige moment, kortom, waarop men inziet dat dit keizerrijk dat wel de optelsom leek van alle denkbare wonderen in feite een eindeloos en vormeloos knekelveld is, dat het rotten al zo diep ingevreten is dat onze scepter het niet meer ongedaan kan maken en dat het overwinnen van onze koninklijke tegenstanders ons slechts erfgenaam gemaakt heeft van hun langdurige ondergang. Alleen in de verhalen van Marco Polo kan Kublai Khan iets bespeuren, aan gene zijde van de op instorting staande muren en torens, van een ontwerp dat verfijnd genoeg is om aan de kaken van de termieten te ontsnappen.

Dan volgt een serie beschrijvingen met de ondertitels 'Steden en herinnering' en 'Steden en verlangen', waarin het er telkens op neer komt dat een stad méér is dan alleen zijn muren en gebouwen:

- 13.2** Het is onbegonnen werk, eerbiedwaardige Khan, om een beschrijving te geven van de stad Zaira met zijn hoge burchtwal. Ik kan u wel vertellen hoeveel treden de wegen hebben die zijn als trappen, de graden van de booggewelven en met wat voor zink de

daken gedekt zijn, maar ik weet nu al dat ik dat net zo goed niet kan doen. Dat is niet waar deze stad van gemaakt is. Hij is gemaakt van de verhoudingen tussen de afmetingen van zijn ruimte en de gebeurtenissen van zijn verleden. De afstand van de grond tot het topje van een lantaarnpaal en tot de bungelende voeten van een opgehangen dictator; de lijn die hangt tussen de lantaarnpaal en de leuning aan de overkant en de linten waarmee de huwelijksoptocht van de koningin is afgezet; de hoogte van die leuning en hoe hoog de overspelpleger er 's ochtends vroeg overheen sprong; de hoek van een dakgoot en de voortgang van een kat die het raam in klimt waar de overspelpleger uit kwam; het schootsbereik van het oorlogschip dat onverwachts van achter de kaap verscheen en de kanonskogel die de dakgoot vernielde; de scheuren in het visnet en de drie oude mannen die het op de kade aan het repareren zijn en elkaar voor de honderdste keer het verhaal vertellen van het oorlogschip van de dictator die naar men zegt een uit overspel geboren kind van de koningin was, te vondeling gelegd daar op de kade.

De stad zuigt de golf die door deze herinneringen wordt veroorzaakt op als een spons en wordt groter. Een beschrijving van Zaira zoals zij vandaag is zou het volledige verleden van Zaira moeten bevatten. Maar de stad vertelt zijn verleden niet, hij bevat dat verleden als de lijnen in een hand, het staat geschreven in de hoeken van de straten, in de roosters voor de ramen, in de leuning van de trappen, in de uitstekende bliksemafleiders en de vlaggemasten, en in de krullen en de krassen en de deuken op hun oppervlakken.

In feite draait Calvino hier eenvoudigweg de normale manier van naar steden kijken om: hij beweert, dat de belevenissen van de inwoners – en de geschiedenis, die bestaat uit zulke belevenissen – bepalender zijn voor de structuur van een stad dan zijn bouwerken en dergelijke. Als dat punt eenmaal gemaakt is, worden Marco Polo's beschrijvingen steeds diverser:

13.3 Vermoedelijk is Isaura, stad van duizend putten, gelegen boven een diep ondergronds meer. Overal waar de bewoners lange verticale schachten in de grond graven, treffen ze water aan, maar alleen binnen de stad en niet buiten zover als de stad strekt. De groene stadrand houdt verband met de donkere randen van het begraven meer: een onzichtbaar landschap bepaalt het zichtbare landschap, alles wat beweegt in het zonlicht wordt aangestuurd door het klotsen van de onder een kalkstenen rots-hemel opgesloten golven.

Dientengevolge zijn er twee soorten godsdienst in Isaura. Sommigen denken dat de stadsgoden in de diepte wonen, in het zwarte meer dat de onderaardse aderen voedt, maar volgens anderen wonen de goden in de emmers wonen die aan kabels uit de diepte omhoog getrokken worden, tot over de randen van de putten, en in de katrollen en de contragewichten, in de handvatten van de waterpompen, in de wieken van de windmolens waarmee het water uit de boorgaten getrokken wordt, in de stutten van de boormachines, in de waterbekkens op hun dunne poten hoog boven de daken van de huizen en de ranke bogen van de aquaducten, in alle waterzuilen, verticale pijpen en buizen tot helemaal naar boven, bij de windhanen bovenop het luchtige steigerwerk van Isaura, de stad die almaar hoger reikt.

Dat was de eerste van een serie beschrijvingen met de ondertitel *le città sottili* – een moeilijk vertaalbaar begrip, dat zowel 'Subtiele steden' als 'Dunne steden' kan betekenen. Wat Calvino

daarmee bedoelt is, dat het steden zijn die helemaal rondom één enkel idee zijn opgebouwd (in dit geval het idee van het verticaal transport van water). Na een aantal van dit soort beschrijvingen te hebben aangehoord, onderbreekt Kublai Khan, Marco Polo's gesprekspartner, de opeenvolgende beschrijvingen:

13.4 Kublai Khan had opgemerkt dat al Marco Polo's steden op elkaar leken, alsof het niet een reis was die de ene met de andere verbond, maar een elementaire verandering. Voortaan liet de grote Khan zijn geest, als Marco weer een stad beschreef, zelf op pad gaan. Dan brak hij die stad helemaal af en herbouwde hem op een andere manier, met andere ingrediënten, of dezelfde op een andere plek, of met hun tegendeel. Intussen vertelde Marco verder, maar de keizer luisterde niet meer naar hem, hij onderbrak hem: 'Van nu af aan ben ik degene die de steden beschrijft, en dan vertel jij me of ze bestaan en zijn zoals ik ze bedacht heb. Om te beginnen vraag ik je naar een stad van trappen, blootgesteld aan de Zuidenwind, gelegen aan een halvemaanvormige baai. Nu noem ik een paar van de wonderen die hij bevat: een glazen fles zo hoog als een domkerk, waarin men het zwemmen en vliegen der zwaluwvissen kan volgen en zo de toekomst voorspellen; een palmboom die met zijn bladeren harp speelt in de wind; een stadsplein met een hoefijzervormige tafel van marmer, een marmeren tafelkleed en daarop eten en drinken dat ook van marmer is.'

'Maar Sire, u let niet op. Dat is precies de stad waarover ik u aan het vertellen was toen u me onderbrak!'

'Dus je kent hem? Waar is hij? Wat is zijn naam?'

'Hij heeft naam noch plaats. Ik zal u nog eens vertellen waarom ik hem beschreef. Van het aantal denkbare steden moeten we die steden aftrekken, waarvan de elementen zonder een verbindingsdraad zijn samengevoegd. Het is met steden net als met dromen. Je kunt alles dromen wat denkbaar is, maar zelfs de meest onverwachtse droom is een rebus waarin een verlangen schuilt, of anders wel een angst. Net als dromen zijn steden gemaakt van verlangens en angsten, ook al is de rode draad die hen bij elkaar houdt nog zo geheim, hun logica nog zo bizar, hun perspectief nog zo verraderlijk, ook al is in alles iets anders verborgen.' (...)

Nu eenmaal uitgesproken is dat Marco Polo's stedenbeschrijvingen een droom-logica hebben, worden ze in de volgende hoofdstukjes steeds abstracter, en gaan wiskundige begrippen zoals 'spiegeling' een belangrijke rol spelen – met name in beschrijvingen met de ondertitel 'Steden en ogen', zoals de volgende:

13.5 Lang geleden heeft men Valdrada gebouwd op de oever van een meer. Elk huis is gebouwd op een terras boven het andere, en alle straten met hun balustrades kijken uit over het water. Als een reiziger dichterbij komt, ziet hij dan ook twee steden, één recht boven het meer en één daarin weerspiegeld, ondersteboven. Er bestaat of gebeurt niks in het ene Valdrada dat niet in het andere Valdrada herhaald wordt: de stad is zo gebouwd dat werkelijk ieder punt in de spiegel van het meer gereflecteerd wordt, zodat het Valdrada daar beneden in het water niet alleen alle kroonlijsten en uitsteeksels van de

gevels die boven het meer uitsteken bevat, maar ook alles binnenshuis, de plafonds en vloeren, de gangen met hun verdwijnpunt, de spiegels en de opbergkasten.

De inwoners van Valdrada beseffen dat alles wat ze doen tegelijkertijd een handeling én haar spiegelbeeld is, een spiegelbeeld met de bijzondere waardigheid van een afbeelding, en dit besef weerhoudt hen ervan om ook maar één moment toe te geven aan de willekeur of de vergetelheid. Zelfs als minnaars hun blote lijven met elkaar vertstrengelen, op zoek naar een houding die hen het meeste genot van elkaar laat hebben, ook als moordenaars hun mes in de donkere aders van hun slachtoffers' nekken boren en bij de minste druk op het lemmet tussen de halsspieren er meer en meer geronnen bloed naar buiten komt, zelfs dan is het niet hun geslachtsverkeer of hun bloedvergieten dat ertoe doet, maar het geslachtsverkeer en het bloedvergieten van hun evenbeelden, vloeibaar en koud in de spiegel.

Soms wordt iets waardevoller door de spiegel, soms juist niet. Niet alles wat waardevol lijkt boven de spiegel behoudt zijn waarde in de spiegeling. De twee steden zijn niet gelijk, want niks dat bestaat of gebeurt in Valdrada is symmetrisch: tegenover elk gezicht of gebaar staat, in de spiegel, het omgekeerde gezicht of gebaar, punt voor punt. De twee Valdrada's leven voor elkaar, ze kijken elkaar voortdurend in de ogen maar ze houden niet van elkaar.

'Steden en ogen' en 'Handelssteden' – dat wil zeggen, steden waarvan de structuur bepaald wordt door het handelen en onderhandelen van de inwoners – worden afgewisseld met nog enkele 'Subtiele/dunne steden', zoals de volgende:

13.6 (...) Dan vertel ik u nu hoe Octavia, de spinnewebstad, gebouwd is. Er is een kloof tussen twee steile bergen. De stad bevindt zich boven de afgrond en is met kabels en kettingen en looppaden verbonden met de twee bergtoppen. Lopen doe je over smalle houten plankjes, je doet je best om je voeten niet in de open ruimten ertussen te plaatsen, en je klampt je vast aan de touwen van hennep. Onder je is er niets, honderden en honderden meters diep. Een paar wolken die langsdrijven. Nog verder, en je ziet de bodem van het ravijn.

Dat is het fundament van de stad: een net, dat dient als infrastructuur en als ondersteuning. En de rest, dat verheft zich er niet boven, maar het hang er onder. Touwlad- ders, hangmatten, huizen die er uit zien als zakken, kleeerhangers, gondelvormige ter- rassen, buidels water, spuiten gas, spitten, korven aan touwtjes, katrollen, douches, trapezes en ringen om in te spelen, kabelbanen, kandelaars, potten vol hangplanten.

Octavia hangt boven een afgrond, maar haar inwoners zijn minder onzeker dan die van andere steden. Ze weten dat het net niet voor altijd mee zal gaan.

Misschien merkte je aan Marco Polo's beschrijving van Octavia al wel, dat Calvino's roman steeds somberder wordt. Kublai Khan merkt dat ook:

13.7 Toen zei Kublai Khan: 'Er is een stad waar je nooit over vertelt.'
Marco Polo boog zijn hoofd.
'Venetië,' zei de Khan.

Marco glimlachte: ‘Waar denkt u anders dat ik het de hele tijd over heb?’

De keizer knipperde niet met zijn ogen: ‘En toch heb ik je die naam niet horen noemen.’

En Marco zei: ‘Telkens als ik een stad voor u beschrijf, vertel ik u iets over Venetië.’

Opnieuw blijkt hier, dat de enorme verscheidenheid van Marco Polo’s beschrijvingen samen gaat met een soort éénheid: alle denkbare steden zijn kleine variaties op een enkele, werkelijk bestaande stad. Kublai Khans sluwe opmerking valt ongeveer halverwege de roman, en vanaf dat moment weten we dus, dat alle afzonderlijke beschrijvingen eigenlijk gaan over één ‘ideale stad’, net zo als alle bouwprojecten van de Romeinse keizer Hadrianus bijvoorbeeld (zie Hoofdstuk 10) onderdelen zijn van één groot bouwplan. Dat al Marco Polo’s beschrijvingen eigenlijk volgens een droom-logica vervormde herinneringen aan het verre Venetië zijn, blijkt bijvoorbeeld uit de volgende passage:

13.8 Smeraldina is de stad van het water. Het bestaat uit twee over elkaar heen gelegde, elkaar doorkruisende netwerken, een straten- en een kanalen-netwerk. Wil je van de ene naar de andere plaats geraken, dan kun je altijd kiezen: ga je over land of per boot. En omdat de kortste weg tussen twee punten in Smeraldina niet een rechte lijn is, maar een zigzaglijn die zich vertakt in allerlei kronkelwegen, zijn er nooit slechts twee wegen waaruit een voorbijganger kiezen kan, maar meerdere, en ze vermeerderen zich nog verder als je ervoor kiest om je deels over land en deels per boot te verplaatsen.

Dat verlost de inwoners van Smeraldina van de vervelende noodzaak om elke dag dezelfde route te volgen. En bovendien: het routenet beperkt zich niet tot één niveau maar volgt een op-en-neergang van treden, platforms, ophaalbruggen en hangende wegen. Door stukjes van de verschillende mogelijke routes samen te voegen kan elke inwoner iedere dag op een heel andere manier dezelfde plekken bereiken. En in Smeraldina zijn de rustigste, gemoedelijkste levens diegenen, die men zonder enige herhaling van zetten leeft.

Geheime en avontuurlijke levens, daarentegen – maar dat is elders ook zo – zijn aan beperkingen onderworpen. In Smeraldina bewegen katten, inbrekers en stiekeme minnaars zich via de hoger gelegen, onderbroken wegen. Ze laten zich van een daknok op een balkon vallen, of ze klauteren acrobatisch langs een dakgoot. En ondergronds rennen de katten door de rioolbuizen, staart aan staart, samen met samenzweerders en smokkelaars. Ze turen uit mangaten en putdeksels, ze kruipen door dubbele bodems en slootjes en slepen van de ene naar de andere plek hun kaaskorsten, smokkelwaar en vaatjes buskruit, kriskras door de dichtheid van de stad.

Een plattegrond van Smeraldina zou al deze routes moeten laten zien, in verschillende kleuren inkt: de vaste en de vloeibare, de zichtbare en de onzichtbare. Maar nog moeilijker op zo’n plattegrond in te tekenen zijn de routes van de zwaluwen, die boven de daken door de lucht heen snijden, op onbewogen vleugels onzichtbare parabolen trekken, gulzig op een mug af duiken, spiraalsgewijs omhoog bewegen, scheren langs een kerktoeren en op ieder punt van hun luchtwegen ieder punt in de stad overzien.

Als de somberheid een hoogtepunt bereikt, begint er een nieuwe serie beschrijvingen, met de ondertitel ‘Steden en de doden’. Daaronder valt bijvoorbeeld de stad Argia:

13.9 Wat Argia anders maakt dan andere steden is, dat het aarde heeft in plaats van lucht. De straten zijn volledig gevuld met modder, kamers liggen tot aan de plafonds vol met klei, op iedere trap ligt als het ware een tegen-trap en boven de daken van de huizen hangen als een bewolkte hemel dikke lagen rotsgrond. We weten niet of de inwoners zich door de stad kunnen bewegen, bijvoorbeeld door het wijder maken van wormgaten of van de holtes waar boomwortels woekeren. Het is er zo nat dat mensenlichamen vergaan en men heeft nauwelijks kracht. Je kunt maar beter stil blijven liggen. Het is toch donker.

Van hier af kun je Argia ook helemaal niet zien. Men zegt wel, het ligt daar beneden, en dat moeten we dan maar aannemen. En dat de boel verlaten is. Maar als je 's nachts met je oor op de grond ligt, dan kun je soms een deur dicht horen slaan.

De bovenstaande selectie geeft maar een heel beperkte kijk op de rijkdom en fantasie van Calvino's *Onzichtbare Steden*. Je kunt je afvragen wat Calvino's bedoeling met dit boek nou precies geweest is – en geleerden hebben aan die vraag ook tientallen keren zoveel bladzijden gewijd als *Onzichtbare Steden* zelf dik is. Het belangrijkste voor ons is misschien, dat Calvino ons op een heel andere manier dan we gewend zijn naar het begrip 'stad' te laten kijken. Alle denkers die we in de vorige hoofdstukken voorbij hebben zien komen, hebben creatief nagedacht over hoe een stad er uit zou kunnen – of moeten – zien; maar wat *is* een stad eigenlijk? Volgens Calvino is een 'stad' misschien wel niet meer dan wat hij, in Tekst 13.4, een 'verbindingsdraad' noemt – een verbindingsdraad tussen alle gedachten en voorstellingen die een mens kan hebben over zijn eigen leven en het leven van anderen.

vragen:

1) Overeenkomsten met Calvino's onzichtbare steden vind je vooral in de beschrijvingen van Wolkkoekoekerdam (Hoofdstuk 6) en Atlantis (Hoofdstuk 7). Noem er tenminste twee.

2) Schrijf zelf een fictieve stadsbeschrijving in de stijl van Calvino. Geef je stad een zelfbedachte naam én een toepasselijke Calvino-achtige ondertitel ('Steden en...').

verantwoording:

Tekst 13.1-9: uit Italo Calvino, *Le città invisibili* (1972), vertaald naar de eerste editie. De roman is in zijn geheel in het Nederlands vertaald door Henny Vlot, onder de titel *De Onzichtbare Steden* (2004), ISBN 9789020413922.

14. De ‘ideale stad’ versus de ‘stad van de toekomst’

Als je alle voorgaande hoofdstukken hebt doorgewerkt, dan bezit je nu een redelijk compleet overzicht van wat men in de Grieks-Romeinse Oudheid en de Renaissance zoal bedacht over de ‘ideale stad’. Dat denken begint helemaal aan het begin van de West-Europese literatuur, met de *Ilias* en de *Odysseia*: Homeros kijkt als het ware terug in de tijd en beschrijft hoe hij denkt dat een ‘ideale stad’ – het paleis van de Faiakenkoning – er uit gezien moet hebben (Hoofdstuk 3). Ook Atlantis, ongetwijfeld de beroemdste fantasie-stad uit de Oudheid, is gelegen in een verleden dat voor ons niet meer toegankelijk is (Hoofdstuk 7). Als men over de ‘stad van de toekomst’ dacht, dan was dat met dit soort voorbeelden in het achterhoofd: Hippodamos (Hoofdstuk 4), Plato en Aristoteles (Hoofdstuk 5) en zelfs die gekke Peisetaios (Hoofdstuk 6) konden zich de ‘ideale stad’ alleen voorstellen als de geïdealiseerde versie van iets dat er misschien ooit wel echt geweest was, of gewoon bestond; en toen keizer Augustus een ideale hoofdstad voor het Romeinse rijk wilde maken, deed hij dat voornamelijk door het *her*-bouwen van het oude Rome (Hoofdstuk 9).

In al dat denken over de ‘ideale stad’ speelde, zoals we zagen, het idee van een ‘menselijke maat’ een belangrijke rol (Hoofdstuk 2). Natuurlijk kwam er bij het plannen van een nieuwe stad ook een boel zuivere wiskunde kijken – maar zelfs wiskundige begrippen werden niet los gezien van ‘natuurlijke’ verhoudingen, zoals die in het menselijk lichaam tot uitdrukking komen. Bovendien was het plannen van nieuwe steden nooit alléén een kwestie van gebouwen en infrastructuur, van meten en rekenen, maar altijd ook een kwestie van wet- en regelgeving en van het samenstellen van een ideale bevolking (Hippodamos, Plato; Plotinus [Hoofdstuk 11]). Tenslotte waren grote stedenbouwers als Augustus, Alexander (Hoofdstuk 8) en Hadrianus (Hoofdstuk 10) niet beschroomd om hun eigen, persoonlijke stempel op hun projecten te drukken.

Een ‘ideale stad’ stond in de Oudheid en de Renaissance altijd in een beplade verhouding tot iets anders: tot zijn inwoners, dus; of tot zijn tegendeel, het onbewoonbare Arcadia (Hoofdstuk 1); maar ook tot de *kosmos* als geheel (Hoofdstuk 10 en 11) of juist tot iets veel kleiner als een huis of paleis (Hoofdstuk 12). Blijkbaar viel het Griekse, Romeinse en humanistische denkers moeilijk om een ‘stad’ als iets *op zichzelf staands* te zien – en dat is ook erg moeilijk, zoals Italo Calvino in zijn *Onzichtbare Steden* zo mooi laat zien (Hoofdstuk 13). Een ‘ideale stad’ is altijd tegelijkertijd ook iets anders: wat taalkundigen een *metafoor* noemen.

De ‘achterwaartse blik’, de ‘menselijke maat’ en de ‘metafoor’: dat zijn drie van de hulpgedachten, die het denken over de ‘ideale stad’ in de Oudheid en de Renaissance bepalen. Het zijn heel andere hulpgedachten dan die, waarvan hedendaagse denkers over de stad van de toekomst zich bedienen. *Duurzaamheid*, bijvoorbeeld: de gedachte dat als je iets bouwt, dat je je dan meteen af zou moeten vragen hoe lang het mee kan gaan, en of het op de lange termijn wel gunstig is. Energiebronnen die niet te snel uitgeput raken, maar liefst eindelijk vernieuwbaar zijn; een rekbare invulling van de openbare ruimte; enzovoort. In de Oudheid kon men daar wel over nadenken, maar de prioriteiten lagen anders. De Athener in Plato’s *Wetten* was er bijvoorbeeld alles aan gelegen om de situatie in zijn ‘ideale stad’ *constant* te houden (Hoofdstuk 5): groei is uit den boze. Ook Alexander en Hadrianus bouwden hun ‘ideale’ steden – Alexandrië, Antinoëpolis – voor het hier-en-nu, zonder enige gedachte over de toekomst. Pas in de Renaissance dringt er iets van een besef door dat toekomstige groei of krimp een rol zou

moeten spelen in de planning van een ‘ideale stad’, maar aan Leon Battista Alberti’s ‘huis’-metafoor (Hoofdstuk 12) kun je wel zien dat dat besef, gemeten naar onze hedendaagse opvattingen, erg beperkt is.

Milieu is ook een hedendaags begrip dat je waarschijnlijk maar met moeite aan een Griek of Romein uit kon leggen. Niet, dat men zich niet bewust was van de invloed die de ‘omgeving’ op een samenleving hebben kon: in tegendeel, Plato, Aristoteles en Hippokrates (Hoofdstuk 5) en Vitruvius (Hoofdstuk 9) beseften dat terdege. Maar de omgekeerde gedachte, dat een stad ook zijn omgeving beïnvloeden kan, en dat het nuttig is om daar goed over na te denken, alvorens tot bouwen over te gaan, die gedachten waren hun vreemd. Men plande en bouwde er lustig op los, zonder oog voor mogelijke consequenties, en zette de omgeving zonder blikken of blozen – de al dan niet mythische koningin Nitokris van Babylon is een goed voorbeeld (Hoofdstuk 3) – naar zijn hand.

Opvallend is de nadruk die men in de oudheid legde op de fysieke afbakening van de stad. Bij de planning van Wolkkoekoekerdam is het aanleggen van een gigantische muur de eerste, en uiteindelijk ook de enige overweging (Hoofdstuk 6); de kwestie ‘wel of geen stadsmuur’ was ook voor bloedserieuze denkers als Plato en Aristoteles een bloedserieuze overweging, en zelfs in de tijd van Alberti was een stad zonder stadsmuur ondenkbaar. Pas in de 19^e en de 20^e eeuw veranderde dat, onder invloed van het besef dat moderne oorlogsvoering zich aan muren niks meer gelegen laat liggen. Maar inmiddels, in de 21^e eeuw, is de muur weer helemaal terug van weggeweest – niet als militaire bescherming maar als bescherming tegen ongewenste immigratie...

Daarmee is een klein maar wezenlijk deel van het denken uit de Oudheid en Renaissance over de ‘ideale stad’ onverwachts weer heel erg actueel en relevant geworden. Dat is echter, zoals we in Hoofdstuk 1 al opmerkten, niet de voornaamste reden om dat denken vandaag de dag te bestuderen. Veel belangrijker is het, dat wij beseffen dat denken over de ‘ideale stad’ of de ‘stad van de toekomst’ niet iets van onze tijd is (een tijd van globalisering, klimaatverandering, overbevolking) maar van alle tijden. Zolang we blijven dromen van Arcadia – van een door de tijd vergeten, paradijselijke streek – moeten we, bij wijze van tegenwicht, ook over de ‘ideale stad’ blijven denken, willen we aanspraak blijven maken op het predicaat beschaving.

vragen:

1) De vier thema’s die de structuur van het ARTCADIA-project bepalen zijn: Mobiliteit, Milieu & Ruimte, Water en Gebouwen. Over elk van deze vier thema’s is er wel iets terug te vinden in de teksten uit de Oudheid / Renaissance die in dit boekje bijeengebracht zijn. Noteer bij elk thema één idee uit de voorgaande hoofdstukken.

2) Bekijk de vier door jou bij de vorige vraag genoteerde ideeën nog eens kritisch. Welke zijn er, denk je wél en welke zijn er niet meer actueel? Geef een reden voor je oordeel.

Zelf vertalen

15. Zelf Vertalen

In dit hoofdstuk is een aantal korte Latijnse en Griekse teksten opgenomen om zelf te vertalen, met af en toe een vraag erbij. Het zijn, net als de teksten in de voorafgaande hoofdstukken, allemaal fragmenten uit echte boeken uit de oudheid, met slechts af en toe een vereenvoudiging als het Latijn/Grieks al te moeilijk wordt. Vrijwel alle woordbetekenissen staan in de aantekeningen vermeld, maar het zou kunnen dat je grammaticale vormen of constructies tegenkomt die je nog niet geleerd hebt. Dat is helemaal niet erg! Omdat je inmiddels weet waar de teksten over gaan en wat de woorden betekenen, zul je in de meeste gevallen gewoon met een beetje nadenken toch een correcte vertaling kunnen maken. En kom je er niet uit, dan vraag je het gewoon aan je docent.

1. Een stad op Lesbos

De roman *Daphnis en Chloe* van Longus (2^e eeuw n.Chr.) speelt zich af op het platteland van het Griekse eiland Lesbos. Twee vondelingetjes, een jongetje en een meisje, worden er opgevoed door naburige herdersfamilies. Ze groeien op in een Arcadia-achtige omgeving en, je raadt het al, ze worden bij het opgroeien gaandeweg verliefd op elkaar. Aan het eind van de roman blijkt dan ook nog eens dat ze allebei behoren tot aanzienlijke families uit de grote stad. De roman eindigt met een spectaculair huwelijksfeest. Helemaal aan het begin van de roman, voordat Longus de lezer meeneemt naar zijn plattelands-Arcadia, staat alvast een korte beschrijving van Mitylene, de stad waar Daphnis en Chloe terecht zullen komen.

- 1 Πόλις ἐστὶ τῆς Λέσβου, Μιτυλήνη, μεγάλη καὶ καλή· διείληπται γὰρ εὐρίποις. ὑπεῖσρεῖ ἢ θάλαττα, καὶ κεκόσμηται γεφύραις ξεστοῦ καὶ λευκοῦ λίθου. Νομίσεις οὐ πόλιν ὄραν ἀλλὰ νῆσον. Ταύτης τῆς πόλεως ὅσον ἀπὸ σταδίων διακοσίων ἀγρὸς ἦν ἀνδρὸς εὐδαίμονος, κτῆμα κάλλιστον· ὄρη θηροτρόφα, πεδία πυροφόρα· γήλοφοι κλημάτων, νομαὶ ποιμνίων· καὶ ἡ θάλαττα προσέκλυζεν ἡόνι ἐκτεταμένη, ψάμμω μαλθακῇ.

1 πόλις, ἡ	stad	καλός	mooi
τῆς Λέσβου	op Lesbos	διείληπται	(hij/zij) wordt
Μιτυλήνη, ἡ	Mitylene		doorkruisd
μεγάλος	groot	εὐρίπος, ὁ	kanaal

	ὑπεισρέω	naar binnen stromen	4 εὐδαίμων	welvarend
2	θάλαττα, ἡ	zee	κτῆμα, τό	bezit
	κεκόσμηται	(hij/zij) is versierd	κάλλιστος	heel erg mooi
	γεφύρα, ἡ	kade	ὄρος, τό	berg
	ξέστος	glad	θηροτρόφος	vol dieren
	λευκός	wit	πεδῖον, τό	vlakke
	λίθος, ὁ	steen	πυροφόρος	vol graan
	νομίσεις	je zou denken	γήλοφος, ὁ	helling
	πόλις, ἡ	stad	κλημάτων	vol braamstruiken
	ὄραω	zien	5 νόμη, ἡ	weide
3	νῆσος, ἡ	eiland	ποιμνίων	vol vee
	ταύτης τῆς πόλεως	vanaf	θάλαττα, ἡ	zee
	ὅσον	ongeveer	προσέκλυζεν	(hij/zij) klotste tegen
	ἀπό	op een afstand van	ἠών	strand
	στάδιον	stadium	ἐκτεταμένος	uitgestrekt
	διακόσιοι	tweehonderd	ψάμμος	zand
	ἀγρός, ὁ	landgoed	μαλθακός	zacht
	ἀνδρός	van een man		

vragen:

1) Archeologen hebben het Mitylene van de oudheid niet op kunnen graven, omdat de resten van de stad onder de moderne havenstad Mitilíni ligt. We kunnen dus niet nagaan of Longus de stad correct beschrijft. Maar stel nou dat Longus gelijk heeft, hoe stel jij je het oude Mitylene dan voor? Teken een plattegrond óf een doorsnede.

2) Longus ziet de stad en het platteland duidelijk als tegenovergestelden. Vat de tegenstelling in twee woorden samen.

Daphnis & Chloé (1824), van de Franse schilder François Gérard. Als je goed kijkt, zie je in de verte het zonlicht op het 'witte steen' van Mitylene schijnen!

2. Een stad in Noord-Afrika

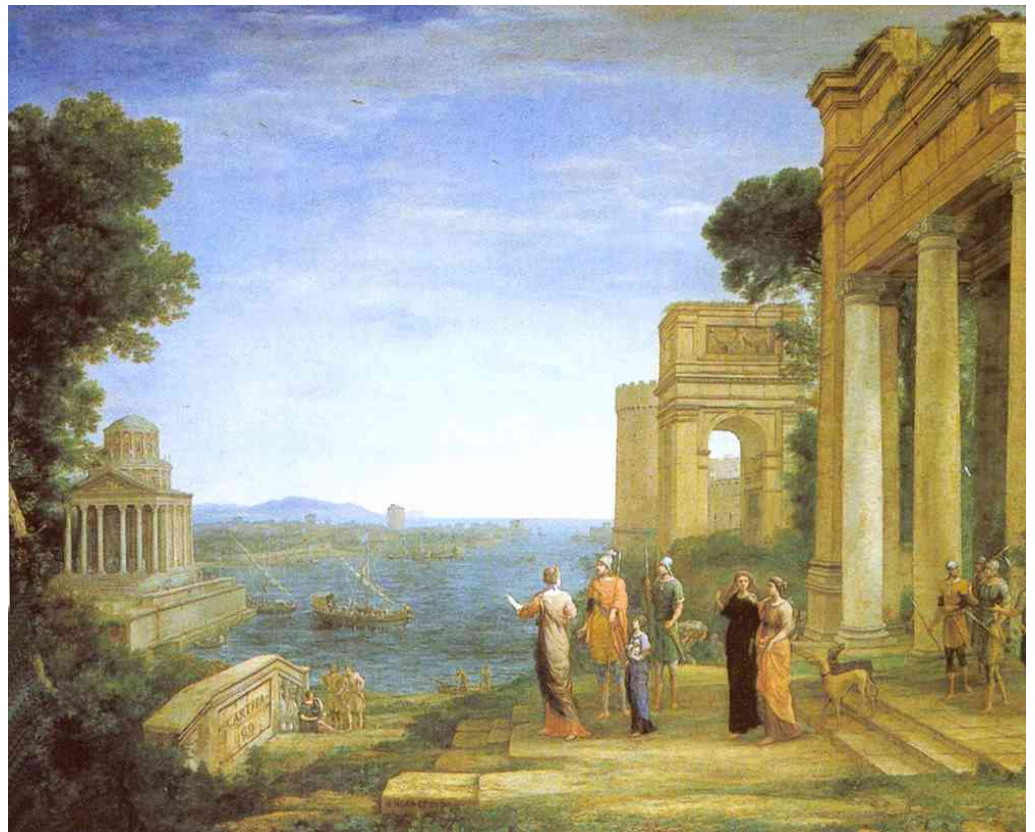
Het gedicht *Aeneis* van Vergilius (1^e eeuw v.Chr.) gaat over de stichting van Rome door Aeneas, een overlever van de Trojaanse oorlog (zie Hoofdstuk 3). Voordat Aeneas in Italië aankomt, raakt hij eerst in Noord-Afrika verzeild. Daar is koningin Dido bezig met het stichten van een stad, die honderden jaren later Rome's grote vijand zal worden: Carthago.

- 1 Miratur molem Aeneas, magalia quondam,
miratur portas strepitumque et strata viarum.
Instant ardentem Tyrii pars ducere muros,
molirique arcem et manibus subvolvere saxa,
5 pars optare locum tecto et concludere sulco.
hic portus alii effodiunt; hic alta theatri
fundamenta locant alii, immanisque columnas
rupibus excidunt, scaenis decora alta futuris. (...)
O fortunati, quorum iam moenia surgunt!

1	miratur	(hij/zij) bewondert	concludere	afperken
	molis	bouwwerk	sulcum	greppel
	Aeneas	Aeneas	6 hic	hier
	magalium	boerenhut	portus	haven (-us = acc. ev)
	quondam	ooit	alii... alii	sommigen... anderen...
2	porta	poort	effodire	uitgraven
	strepitus	lawaaï	altus	hoog
	stratum viae	verkeersweg	theatrum	theater
3	instare	bezigt zijn	7 fundamentum	fundering
	ardens, -tis	enthousiast	locare	aanbrengen
	Tyrius	Carthager	immanus	enorm
	pars	enerzijds	columna	zuil
	ducere	oprichten	8 rupis, -is	rots
	murus	stadsmuur	excidere	uithakken uit
4	moliri	bouwen (-ri = infinitivus)	scaena	toneel-podium
	arx, -cis	burcht	decor (onz.)	versiering
	manibus	eigenhandig	altus	hoog
	subvolvere	rollend verplaatsen	futurus	toekomstig
	saxum	steen	9 fortunatus	geluksvogel
5	pars	anderzijds	quorum	wiens
	optare	uitkiezen	moenia (onz.)	muren
	locum	plek	surgere	oprijzen
	tectum	huis		

vragen:

De op deze bladzijde afgebeelde schilderijen, 'Dido toont Carthago aan Aeneas' (1675) van Claude Lorrain; onder: 'Dido bouwt Carthago' (1825) van J.M.W. Turner, zijn allebei gebaseerd op de tekst van Vergilius. Welke elementen uit de tekst herken je in de beide afbeeldingen?

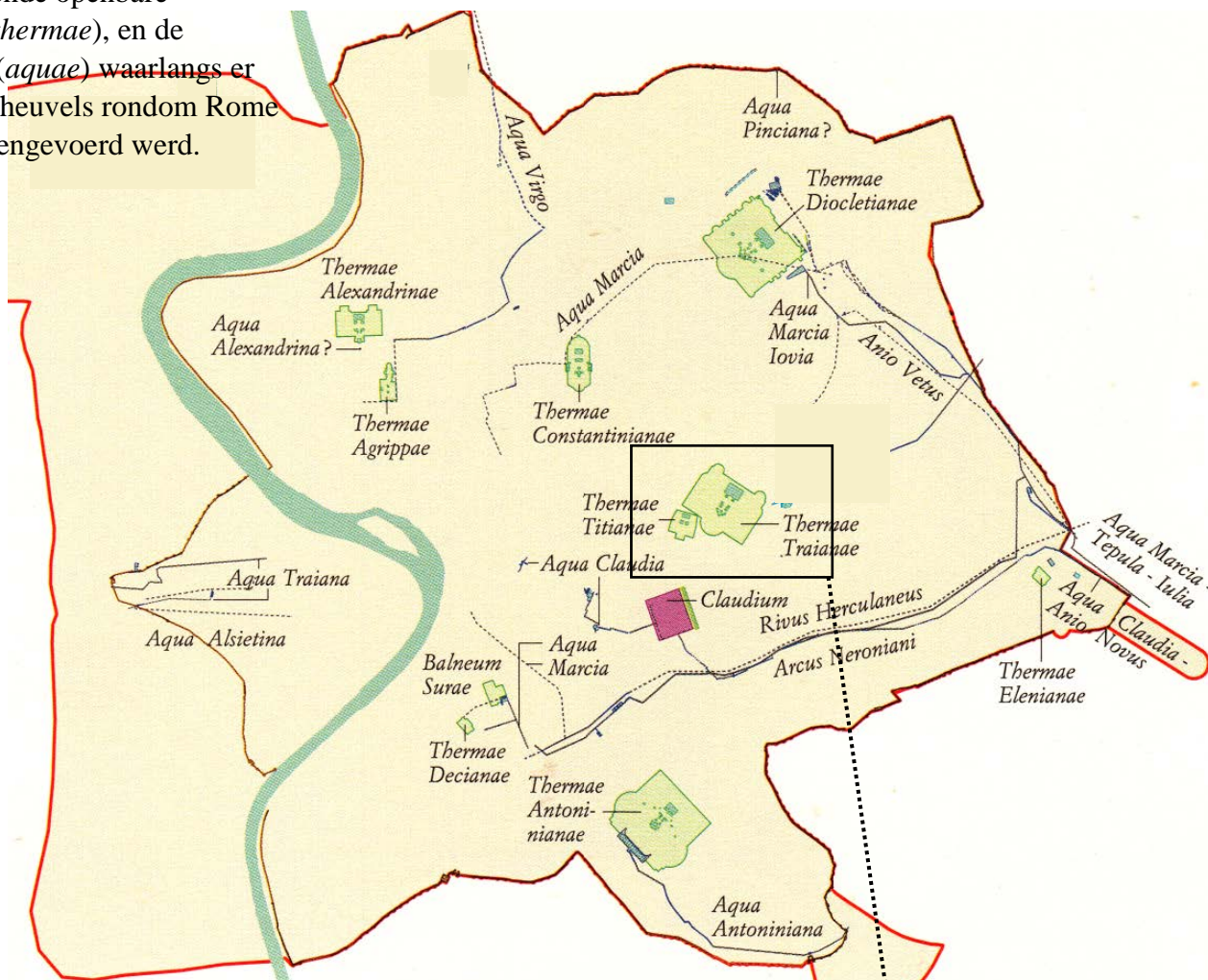
3. Water

In Hoofdstuk 8 maakten we kennis met de Romeinse bouwmeester Vitruvius (1^e eeuw v.Chr.) en zijn *Handboek Bouwkunde*. Het achtste hoofdstuk van dat handboek gaat over een belangrijk onderwerp: de watervoorziening. Romeinen waren vermaarde waterbouwkundigen: alleen al in en om Rome legden zij talrijke aquaducten aan, om het schone bronwater uit de Albaanse heuvels naar hun steeds maar groeiende stad te voeren. De vraag naar water was dan ook enorm: alleen al in de openbare badhuizen gingen er dagelijks de nodige liters doorheen. Aan het begin van zijn bespreking legt Vitruvius uit waarom water zulk fijn spul is:

- 1 Animalia, si sunt sine umore, interarescunt, exsanguinata et exsucata liquorum. Igitur deus ea, quae necessaria sunt hominibus, non constituit difficilia et cara, uti sunt margaritae, aurum, argentum ceteraque, quae neque corpus neque natura desiderat. Ea autem, sine quibus vita non potest esse tuta, effudit ad manum parata per omnem mundum. (...) Aqua est vero maxime necessaria et ad vitam et ad delectationes, et ad usum cotidianum: quod est gratuita, praestat gratas utilitates.

1	animal	levend wezen	4	autem	echter
	si	als		sine quibus	zonder welke
	sine + abl.	zonder		vita	leven
	umor, -ris	vocht		tutus	veilig
	interarescere	uitdrogen		effudere	begraven
	exsanguinatis	opgedroogd		ad manum	dichtbij
	exsucata	leeggezogen		paratus	beschikbaar
	liquor, -oris	sap		per + acc.	overal in
	igitur	daarom		omnis	geheel
2	ea	die dingen	5	mundus	wereld
	quae	die		aqua	water
	necessarius	nodig		vero	wel
	constituo	maken		maxima	het meest
	difficilis	moeilijk verkrijgbaar		necessarius	noodzakelijk
	carus	zeldzaam		ad + acc.	voor
	uti	zoals		vita	leven
3	margarita	parel		delectatio, -onis	plezier
	aurum	goud		usus	gebruik
	argentum	zilver	6	cotidianus	dagelijks
	ceterum	overig		quod	omdat
	quae	die		gratuitus	gratis
	neque... neque	noch... noch...		praestare	schenken
	corpus (onz.)	lichaam		gratus	welkom
	natura	natuur		utilitas, -tatis (vr.)	bruikbaarheid
	desiderare	nodig hebben			
	ea	die dingen			

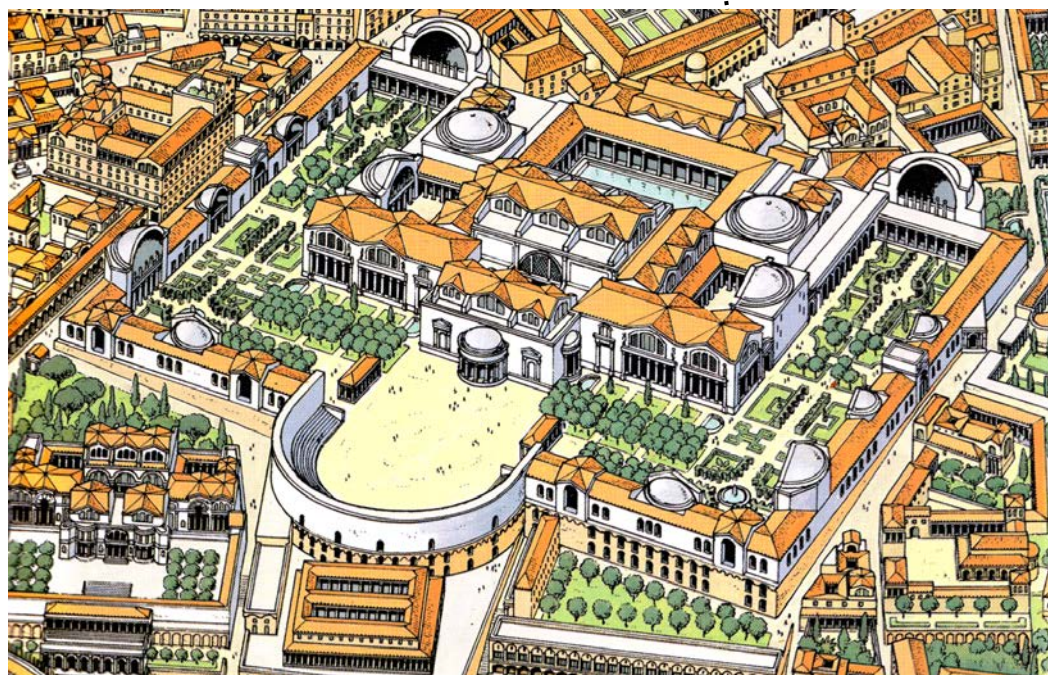
Plattegrond van Rome met daarop de verschillende openbare badhuizen (*thermae*), en de aquaducten (*aquae*) waarlangs er water uit de heuvels rondom Rome de stad binnengevoerd werd.

Onder: reconstructie van de badhuizen van Trajanus en Titus. Een Romeins badhuis bestond uit een groot zwembad met daaromheen allemaal kleinere hete, lauwe en koude badvertrekken.

vragen:

In de laatste regel van tekst 3 zit een Latijns woordgrapje. Leg dit grapje uit.

4. Augustus en Rome

- De laatste woorden van keizer Augustus (zie Hoofdstuk 9) zijn bewaard gebleven in twee verschillende versies, één Latijnse en een Griekse. Meestal worden ze geciteerd naar de Latijnse versie, uit de Augustus-biografie van Suetonius:

urbem, quae non erat pro maiestate imperii ornata et inundationibus incendiisque obnoxia, excoluit. ita iure est gloriatus: ‘Marmoream relinquo urbem, quam latericiam accepi’.

1	urbs, -is (vr.)	stad	2	excolere, -colui	restaureren
	quae	die		ita	daarom
	pro maiestate imperii	passend bij		iure	terecht
		de keizerlijke		gloriatu s t	(hij/zij) beweerde
		macht		marmoreus	van marmer
	ornatus	versierd		relinquere	nalaten
	inundatio, -onis	overstroming		quam	die
	incendium	brand		latericius	van baksteen
2	obnoxius	beschadigd	3	accipere, -cepi	aantreffen

- In de Griekse bron worden Augustus’ woorden van een andere uitleg voorzien:

τέλος ἔφη· ‘τὴν Ῥώμην γήινην παρέλαβον, λιθίνην δ’ ὑμῖν καταλείπω.’ τοῦτο μὲν οὖν οὐ πρὸς τὸ ἀκριβὲς τῶν οἰκοδομημάτων ἀλλὰ πρὸς τὸ ἰσχυρὸν τῆς ἀρχῆς ἐνεδείξατο.

1	τέλος	tenslotte	μὲν οὖν	echter	
	ἔφη	(hij/zij) zei	2	πρὸς + acc.	met betrekking tot
	Ῥώμη, ἡ	Rome		ἀκριβὲς, τό	sterkte
	γήινος	van baksteen		τῶν οἰκοδομημάτων	van de bouwwerken
	παρέλαβον	(ik) trof aan		πρὸς + acc.	met betrekking tot
	λιθινός	van marmer		ἰσχυρὸν, τό	kracht
	ὑμῖν	aan jullie		τῆς ἀρχῆς	van het heersen
	καταλείπω	(ik) laat achter		ἐνεδείξατο	(hij/zij) bedoelde
	τοῦτο	dat			

vragen:

Wat zou er in de Griekse bron bedoeld worden, als Augustus’ laatste woorden betrekking hebben op τὸ ἰσχυρὸν τῆς ἀρχῆς?

verantwoording:

Tekst 1: Longus, *Daphnis & Chloe* 1.1 (met één kleine vereenvoudiging). Tekst 2: Vergilius, *Aeneis* 1.421-437 (met weglatingen). Tekst 3: Vitruvius, *Handboek Bouwkunde* 8.0-1 (met vereenvoudigingen en weglatingen). Tekst 4: Suetonius, *Leven van Augustus* 28.3 en Cassius Dio, *Geschiedenis van Rome* 56.30.4 (beide vereenvoudigd).

16. Chronologisch overzicht

ca. 1800-1100	v.Chr.	Griekse / Mykeense bronstijd
ca. 800		Homeros schrijft zijn <i>Ilias</i> en <i>Odyseeia</i>
ca. 550		Perzische oorlogen tegen Babylon
ca. 520		Pythagoras sticht een commune in Italië
490-480		Perzische oorlogen tegen Griekenland
ca. 485		geboorte Herodotos
479		herbouw van Miletos
ca. 460		geboorte Hippokrates
ca. 450		bloeitijd Athene; Protagoras bezoekt Athene; herbouw Peiraieus
443		stichting van Thourioi
427		geboorte Plato
414		première van Aristofanes' <i>Vogels</i>
408		herbouw van Rhodos
384		geboorte Aristoteles
ca. 380		herbouw van Priene
356		geboorte Alexander de Grote
331		stichting van Alexandrië
64		geboorte Augustus
41		vergoddelijking van Julius Caesar
ca. 35		Augustus bouwt zijn Mausoleum
31		Augustus verovert Egypte en hervormt de Romeinse kalender
27		Augustus wordt keizer van het Romeinse rijk
13		Augustus overwint Gallië: begin bouw Vredesaltaar
14	n.Chr.	Augustus overlijdt
117		Hadrianus wordt keizer van het Romeinse rijk
128		Hadrianus bouwt zijn villa in Tibur
130		Antinoös overlijdt in Egypte; stichting Antinoöpolis
161		Marcus Aurelius wordt keizer van het Romeinse rijk
ca. 265		Plotinus wil Platonopolis bouwen
1271		Marco Polo begint zijn ontdekkingsreizen naar het Verre Oosten
1444		Federico da Montefeltro wordt hertog van Urbino
1450		Leon Battista Alberti voltooit <i>Over de Beeldhouwkunst</i> en <i>Over de Bouwkunde</i>
1470		Montefeltro huwt Battista Sforza
1482		overlijden Federico da Montefeltro
ca. 1490		Leonardo da Vinci tekent zijn 'Vitruvius-mens'
1786		Goethe bezoekt Italië
ca. 1870		Heinrich Schliemann graaft Troje op
1951		Marguerite Youcenar publiceert <i>Herinneringen van Hadrianus</i>
1972		Italo Calvino publiceert <i>Onzichtbare Steden</i>

17. Who's who

In dit overzicht zijn lang niet alle namen die in dit boekje voorkomen, opgenomen maar wel de belangrijkste. Jaartallen zijn steeds na Chr., tenzij anders vermeld.

Alberti, Leon Battista (1404-1472), Italiaans humanist, auteur van o.a. *Over de Bouwkunde*

Alexander de Grote (4^e eeuw v.Chr.), koning van Makedonië, sticht o.a. Alexandrië

Antinoös (2^e eeuw), *toyboy* van keizer Hadrianus

Aristofanes (5^e eeuw v.Chr.), Grieks *komoidía*-schrijver, auteur van o.a. de *Vogels*

Aristoteles (4^e eeuw v.Chr.), Grieks filosoof, auteur van o.a. de *Politika*

Arrianus (1^e eeuw), Romeins schrijver, auteur van o.a. een boek over Alexander de Grote

Augustus (64 v.Chr. - 14), a.k.a. Octavianus, werd na de dood van Julius Caesar, zijn adoptiefvader, eerste alleenheerser en keizer van het Romeinse rijk

Buchner, Edmund (1923-2011), Duits archeoloog, werd beroemd met een foutieve reconstructie van Augustus' *solarium*

Caesar, Julius (1^e eeuw v.Chr.), adoptiefvader van Augustus, werd door hem vergoddelijkt

Calvino, Italo (1923-1985), Italiaans schrijver, auteur van o.a. *Onzichtbare Steden*

Castiglione, Baldassare (1478-1529), Italiaans schrijver, auteur van o.a. *Het Boek van de Hoveling*

Claude Lorrain (1600-1682), Frans schilder van o.a. 'Dido toont Carthago aan Aeneas'

Diodoros van Sicilië (1^e eeuw v.Chr.), Romeins schrijver, auteur van een *Wereldgeschiedenis*

Gallienus (3^e eeuw), Romeins keizer

Goethe, Johann Wolfgang von (1749-1832), Duits schrijver, auteur van o.a. *Italiaans Dagboek*

Guercino, Giovanni Francesco (1591-1666), Italiaans schilder van o.a. *Et in Arcadia Ego*

Hadrianus (2^e eeuw), keizer van het Romeinse rijk, stichtte o.a. Antinoöpolis

Herakleides (2^e eeuw), inwoner van Arsinoe en Antinoöpolis

Herodotos (5^e eeuw v.Chr.), Grieks geschiedschrijver, auteur van de *Historíai*

Hippodamos (5^e eeuw v.Chr.), Grieks stedenbouwkundige

Hippokrates (5^e eeuw v.Chr.), Grieks arts, auteur van o.a. *Lucht, Water, Plaats*

Homeros (8^e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, auteur van de *Ilias* en de *Odysseia*

Kallisthenes (4^e eeuw v.Chr.), vertrouweling van Alexander de Grote, waarschijnlijk niet de auteur van de *Alexander-roman*

Korfmann, Manfred (1922-2005), Duits archeoloog, opgraver van Troje

Kritias (5^e eeuw v.Chr.), Grieks politicus, personage in Plato's Atlantis-verhaal

Kublai Khan (1215-1294), keizer van het Tartaarse rijk

Landino, Christoforo (1425-1498), Italiaans humanist, auteur van o.a. *Gesprekken in Camaldoli*

Leonardo da Vinci (1452-1519), Italiaans geleerde, tekende o.a. de 'Virtuvius-mens'

Longus (2^e eeuw), Grieks schrijver, auteur van *Daphnis & Chloe*

Marcus Aurelius (2^e eeuw), Romeins keizer, auteur van filosofisch dagboek *Aan Mijzelf*

Montefeltro, Federico da (1422-1482), Italiaans *condottiere*, hertog van Urbino

Montefeltro, Guidobaldo da (1470-1508), zoon en opvolger van Federico

Pacioli, Luca (1447-1517), Italiaans wiskundige

Pascal, Blaise (1623-1662), Frans wiskundige en filosoof, bedenker van de neusgrap

Piero della Francesca (1412-1492), Italiaans schilder, o.a. van een portret van Montefeltro

Plato (5^e/4^e eeuw v.Chr.), Atheens filosoof, auteur van o.a. *Wetten* en, over de Atlantismythe, *Timaios* en *Kritias*

Plotinus (3^e eeuw), neo-Platoons filosoof, *would-be* stichter van Platonopolis

Ploutarchos (1^e eeuw), Grieks schrijver, auteur van o.a. een biografie van Alexander de Grote

Polo, Marco (1254-1324), Venetiaans ontdekkingsreiziger

Poussin, Nicolas (1594-1665), Frans schilder van o.a. *Et in Arcadia Ego*

Protagoras (5^e eeuw v.Chr.), Grieks filosoof, bedenker van de *Homo Mensura*-stelling

Pythagoras (6^e eeuw v.Chr.), Grieks filosoof en wiskundige, leidde een sekte in Zuid-Italië

Rafaël (1483-1520), Italiaans schilder van o.a. *Scuola di Atene*

Sabina (2^e eeuw), vrouw van keizer Hadrianus

Schliemann, Heinrich (1822-1890), Duits archeoloog, opgraver van o.a. Troje

Solon (6^e eeuw v.Chr.), Grieks politicus en dichter, personage in Plato's Atlantis-verhaal

Turner, J.M.W. (1775-1851), Brits schilder van o.a. 'Dido bouwt Carthago'

Vergilius (1^e eeuw v.Chr.), lievelingsdichter van Augustus, auteur van o.a. *Aeneis*

Vidal-Naquet, Pierre (1930-2006), Frans geleerde, schreef over Plato's Atlantis-verhaal

Vitruvius (1^e eeuw v.Chr.), Romeins architect en auteur van *Handboek Bouwkunde*

Yourcenar, Marguerite (1903-1987), Frans schrijver, auteur van o.a. *Herinneringen van Hadrianus*